Śiva Sūtras
The Supreme Awakening

with the Commentary of
Kshemaraja

Revealed by
Swami Lakshmanjoo

Having destroyed the impurities *(mala) āṇavamala, māyīyamala* and *kārmamala*, and become absolutely pure *(nirmala)*, then, even though he lives in the world of impurity *(mala)*, he does not become attached to it. (*Svacchanda Tantra* 10.372)

In this sūtra, this word *(bhūyaḥ)* "repeatedly" means he gets the consciousness of world, in and out, again and again. The world appears as if it has risen inside and then it again merges in his own self. And this happens over and over again, not once, not twice, but repeatedly. This is the purpose of saying that for this yogī, the state of being Śiva is not fresh or new. It has not appeared for the first time. This state of being Śiva is already his nature.

It is only due to the energy of *māyā*, which causes you to be mentally inefficient, that differentiated perception arises. It is because of this you cannot hold the state of universal consciousness.

So, practicing in this way, repeatedly taking it out and then bringing it back to your own nature, is intended for knowing this very state of being.

— —

This is the end of the Third Awakening.

— —

Conclusion

1. I have placed this commentary on the *Śiva Sūtra* before the public because it is adorned with references from the *āgamas* and the *Spanda Śāstra*.

2. For the sake of destroying the differentiated perception of this universe, let those fortunate persons relish the nectar of this *Śiva Sūtra* commentary of mine. This *Śiva Sūtra Vimarśinī*, from which flows the secret of Śiva, is filled with that ever-new existent nectar and its essence.

3. The glory of this *Śiva Sūtras* commentary of mine is that it has the power to generate curiosity to realize Śaivism in the minds of those who have no curiosity. It expands and generates a great change in their intellects. By merely tasting this nectar, the fear of birth, old age, and death is removed.

4. The ordinary public, because their consciousness is concealed by the adjustment of the ego on a limited body in the waking state, the dreaming state, and the state of deep sleep,[40] does not perceive the original state of their God consciousness, which is great and which belongs to Lord Śiva himself. And when, because of the teaching of *Śiva Sūtra Vimarśinī*, that rare soul realizes that this universe is only existing as congealed foam in the ocean of nectar of universal consciousness, then truly he has become one with Lord Śiva.

---

40. These three states of ordinary consciousness—waking, dreaming, and deep sleep—are defined as being the states (*bhāva*) of *dehapramātṛi*,

Conclusion

5. O fortunate ones, may you immediately cross this ocean of *saṁsāra* and be established and rooted in the supreme state of God consciousness, which is filled with the nectar of eternal light *(prakāśa)*.

This *Śiva Sūtra,* which has come from the mouth of Lord Śiva and which is shining with the real secret of his being, will, by the trick of your Master, cause you to quickly overcome differentiated universal perception.

— —

Here ends the *Śiva Sūtra Vimarśinī.*

— —

---

puryastakpramātṛi, and *prāṇapramātṛi.* The state of *deha pramātṛi*—the state of the experiencer attached to the physical body—is the state found in the state of wakefulness. The state of *puryastakpramātṛi*—the state of the eightfold experiencer—is the state found in the dreaming state. The state of *prāṇa pramātṛi* is the state of limited being found when you are absorbed in the world of sound sleep.

ओं नमः शिवाय

अथ शिवसूत्रविमर्शिनी

प्रथम उन्मेषः

—:o:—

रुद्रक्षेत्रज्ञवर्गः समुदयति यतो यत्र विश्रान्तिमृच्छेद्
यत्तत्त्वं यस्य विश्वंस्फुरितमयमियद्यन्मयं विश्वमेतत् ।
स्वाच्छन्द्या-नन्दवृन्दो-च्छलदमृतमयानुत्तरस्पन्दतत्त्वं
चैतन्यं शाङ्करं तज्जयति यदखिलं द्वैतभासा-द्वयात्म ।।

—:o:—

आसमञ्जस्यमालोच्यवृत्तीना- मिह तत्त्वतः ।
शिवसूत्रं व्याकरोमि गुर्वाम्नायविगानतः ।।

इह कश्चित् शक्तिपातवशोन्मिषन्माहेश्वरभक्त्यतिशयात् अनङ्गीकृताधरदर्शनस्थ-नागबोध्या-दि-सिद्धादेशनः शिवाराधनपरः पारमेश्वर-नानायोगिनी-सिद्ध-सत्संप्रदाय-पवित्रितहृदयः श्रीमहा- देवगिरौ महामाहेश्वरः श्रीमान् वसुगुप्तनामा गुरुरभवत् । कदाचिच्च असौ `द्वैतदर्शनाधिवासितप्राये जीवलोके रहस्यसंप्रदायो मा विच्छेदि` इत्याशयतः अनुजिघृक्षापरेण परमशिवेन स्वप्ने अनुगृह्य उन्मिषितप्रतिभः कृतः यथा ``अत्र महीभृति महति शिलातले रहस्यम् अस्ति तत् अधिगम्य अनुग्रहयोग्येषु प्रकाशय`` इति । प्रबुद्धश्च असौ अन्विष्यन् तां महतीं शिलां करस्पर्शनमात्रपरिवर्तनतः संवादी- कृतस्वप्नां प्रत्यक्षी कृत्य, इमानि शिवोपनिषत्-संग्रहरूपाणि शिवसूत्राणि ततः समाससाद । एतानि च सम्यक् अधिगम्य

भट्टश्रीकल्लटाद्येषु सच्छिष्येषु प्रकाशितवान् स्पन्दकारिकाभिश्च संगृहीतवान् । तत्पारम्पर्यप्राप्तानि स्पन्दसूत्राणि अस्माभिः स्पन्दनिर्णये सम्यक् निर्णीतानि । शिवसूत्राणि तु निर्णीयन्ते ॥
तत्र प्रथमं नरेश्वरभेदवादि-प्रातिपक्ष्येण चैतन्यपरमार्थतः शिव एव विश्वस्य आत्मा इति आदिशति-

चैतन्यमात्मा ॥१॥

इह अचेतितस्य कस्यापि सत्त्वाभावात्, चितिक्रिया सर्वसामान्यरुपा इति, चेतयते इति चेतनः सर्वज्ञानक्रियास्वतन्त्रः, तस्य भावः चैतन्यं सर्वज्ञानक्रियासंबन्धमयं परिपूर्ण स्वातन्त्र्यम् उच्यते । तच्च परमशिवस्यैव भगवतः अस्ति; अनाश्रितान्तानां तत्परतन्त्रवृत्तित्वात् । स च यद्यपि नित्यत्व-व्यापकत्वामूर्तत्वाद्यनन्तधर्मात्मा, तथापि नित्यत्वादीनाम् अन्य-त्रापि संभाव्यत्वात्, अन्यासंभविनः स्वातन्त्र्यस्यैव उद्धुरीकारप्रदर्शनमिदम् । इत्थं धर्मान्तरप्रतिक्षेपतश्च, चैतन्यमिति भावप्रत्ययेन दर्शितम् । तदेतत् आत्मा, न पुनरन्यः को ऽपि भेदवाद्यभ्युपगतो भिन्नभिन्नस्वभावः । तस्य अचैतन्ये जडतया अनात्मत्वात् । चिदात्मत्वे भेदानुपपत्तेः, चितो देशकालाकारैः चिद्व्यतिरेकात् अचेत्यमानत्वेन असद्भिः, चेत्यमानत्वेन तु चिदात्मभिः, भेदस्य आधातुम् अशक्यत्वात्, चिन्मात्रत्वे तु आत्मनां स्वभावभेदस्य अघटनात्; वक्ष्यमाणनीत्या अव्यतिरिक्तमलसंबन्ध-योगेनापि भेदस्य अनुपपत्तेः; प्राक् मलस्य सत्तवेऽपि मुक्तिदशायां तदुपशमनात् नानात्मवादस्य वक्तुम् अशक्यत्वात्, मलसंस्कार-संभवे वा, अनादिशिवात् कथंचित् अपकर्षे वा,मुक्तशिवाः संसारिण एव स्युरिति । यथोक्तम्

'चैतन्यमे क एवात्मा ...

इति नानात्मवादस्य अनुपपत्तिः सूचिता ।

अथ च 'आत्मा क' इति जिज्ञासून् उपदेश्याम् प्रति बोधयितुं, न शरीर-प्राणबुद्धिशून्यानि लौकिकचार्वाकवैदिकयोगाचारमाध्यमिकाद्यभ्युपगतानि आत्मा, अपि तु यथोक्तं चैतन्यमेव । तस्यैव शरीरादि-कल्पितप्रमातृपदेऽपि अकल्पिताहंविमर्शमय-सत्यप्रमानृत्वेन स्फुरणात् ।

तदुक्तं श्रीमृत्युजिद्भट्टारके

'परमात्मस्वरूपं तु सर्वोपाधिविवर्जितम् ।
चैतन्यमात्मनो रूपं सर्वशास्त्रेषु पठ्यते ।'

इति । श्रीविज्ञानभैरवेऽपि

'चिद्धर्मा सर्वदेहेषु विशेषो नास्ति कुत्रचित् ।
अतश्च तन्मयं सर्वं भावयन् भवजिज्जनः ।।'

इति । एतदेव

'यतः करणवर्गोऽयं ...।'

इति कारिकाद्वयेन संगृह्य उपदेश्यान् प्रति साभिज्ञानं गुरुणा उपदिष्टं श्रीस्पन्दे । किंच यदेतत् चैतन्यम् उक्तं स एव आत्मा, स्वभावः, विशेषाचोदनात् भावाभावरूपस्य विश्वस्य जगतः । नहि अचेत्यमानः कोऽपि कस्यापि कदाचिदपि स्वभावो भवति । चेत्यमानस्तु स्वप्रकाशचिदेकीभूतत्वात् चैतन्यात्मैव । तदुक्तं श्रीमदुच्छुष्मभैरवे

'यावन्न वेदका एते तावद्वेद्याः कथं प्रिये ।
वेंदकं वेद्यमेकं तु तत्त्वं नास्त्यशुचिस्ततः ।।'

इति । एतदेव

'यस्मात्सर्वमयो जीवः ...।'

इति कारिकाद्वयेन संगृहीतम् ।

यतः चैतन्यं विश्वस्य स्वभावः तत एव तत्साधनाय प्रमाणादि वराकम्

अनुपयुक्तं; तस्यापि स्वप्रकाशचैतन्याधीन सिद्धिकत्वात, चैतन्यस्य च प्रोक्तयुक्त्या केनापि आवरीतुम् अशक्यत्वात् सदाप्रकाशमानत्वात् । यदुक्तं श्रीत्रिकहृदये

`स्वपदा स्वशिरश्छायां यद्वल्लङ्घितुमीहते ।
पादोद्देशे शिरो न स्यात्तथेयं बैन्दवी कला ॥`

इति । यो लङ्घितुम् ईहते तस्य यथा पादोद्देशे शिरो न स्यात् तथा इयमिति अत्र संबन्धः । अनेनैव आशयेन स्पन्दे

`यत्र स्थितम् ...।`

इत्यादि उपक्रम्य

... तदस्ति परमार्थतः ॥`

इत्यन्तेन महता ग्रन्थेन शङ्करात्मक-स्पन्दतत्त्वरूपं चैतन्यं सर्वदा स्वप्रकाशं परमार्थसत् अस्ति इति प्रमाणीकृतम् ॥१॥

यदि जीवजडात्मनो विश्वस्य परमशिवरूपं चैतन्यमेव स्वभावः तत् कथम् अयं बन्ध इत्याशङ्काशान्तये संहितया इतरथा च अकारप्रश्लेषाप्रश्लेषपाठतः सूत्रम् आह-

ज्ञानं बन्धः ॥२॥

इह उक्तयुक्त्या चित्प्रकाशव्यतिरिक्तं न किञ्चिद् उपपद्यत इति मलस्यापि का सत्ता कीदृग् वा तन्निरोधकत्वं स्यादिति भेदवादोक्तप्रक्रिया-परिहारेण

`मलमज्ञानमिच्छन्ति संसाराङ्कुरकारणम् ॥`

इति ।

`अज्ञानाद्बध्यते लोकस्ततः सृष्टिश्च संहृतिः ॥`

इति श्रीमालिनीविजय-श्रीसर्वाचारोक्तस्थित्या यः परमेश्वरेण

स्वस्वातन्त्र्यशक्त्याभासितस्वरूपगोपना-रूपया महामाया-शक्त्या स्वात्मन्याकाश-कल्पेऽनाश्रितात्-प्रभृति मायाप्रमात्रन्तं संकोचोऽवभासितः स एव शिवाभेदाख्यात्यात्मका- ज्ञानस्वभावोऽपूर्णम्मन्यत्तात्मकाणवमल सतत्त्वसंकुचितज्ञानात्मा बन्धः । यथा च व्यतिरिक्तस्य मलस्यानुपपन्नत्वं तथा अस्माभिः श्रीस्वच्छन्दोद्द्योते पञ्चमपटलान्ते दीक्षाविचारे वितत्य दर्शितम् । एष च सूत्रार्थः

`निजाशुद्ध्या ऽसमर्थस्य ...।`

इति कारिकाभागेन संगृहीतः । एवमात्मनि अनात्मताभि-मानरूपाख्यातिलक्षणाज्ञानात्मकं ज्ञान नं केवलं बन्धो यावद् अनात्मनि शरीरादौ आत्मताभिमानत्मकम् अज्ञानमूलं ज्ञानमपि बन्ध एव । एतच्च

`परामृतरसापाय ...।`

इति कारिकाया संगृहीतम् ।

एवं चैतन्यशब्देनोक्तं यत्किञ्चित् स्वातन्त्र्यात्मकं रूपं, तत्र चिदात्मन्यपि स्वातन्त्र्याप्रथात्मविज्ञानाकलवद् अपूर्णम्मन्य-तामात्रात्मना रूपेण, स्वातन्त्र्येऽपि देहादौ अबोधरूपेण अनात्मन्यात्मताभिमानात्मना रूपेण, द्विप्रकारमाणवमलम् अनेन सूत्रेण सूत्रितम् । तदुक्तं श्रीप्रत्यभिज्ञायाम्

`स्वातन्त्र्यहानिर्बोधस्य स्वातन्त्र्यस्याप्यबोधता ।
द्विधाणवं मलमिदं स्वस्वरूपापहानितः ॥`

इति ॥२॥

किम् ईदृगाणवमलात्मैव बन्धः ? न इत्याह-

योनिवर्गः कलाशरीरम् ॥३॥

बन्ध इत्यनुवर्तते, योऽयं योनेर्विश्वकारणस्य मायाया: संबन्धी वर्ग: साक्षात् पारम्पर्येण च, तद्धेतुको देहभुवनाद्यारम्भी किञ्चित्कर्तृत्वाद्यात्मककलादिक्षि-त्यन्तस्तत्त्वसमूह:, तद्रूपं मायीयम्, तथा कलयति स्वस्वरूपावेशेन तत्तद् वस्तु परिच्छिनत्तीति कला व्यापार:, शरीरं स्वरूपं यस्य तत् कलाशरीरं कार्मं मलमपि बन्ध इत्यर्थ: । एतदपि

`निजाशुद्ध्यासमर्थस्य कर्तव्येष्वभिलाषिण: ।`

इत्यनेनैव संगृहीतम् । यथा चैतत् तथा अस्मदीयात् स्पन्दनिर्णयादवबोद्धव्यम् । एषां च कलादीनां किञ्चित्कर्तृ-त्वादिलक्षणं स्वरूपमाणवमलभित्तिलग्नं पुंसामावरकतया मलत्वेन सिद्धमेव । यदुक्तं श्रीमत्स्वच्छन्दे

`मल प्रध्वस्तचैतन्यं कलाविद्यासमाश्रितम् ।
रागेण रञ्जितात्मानं कालेन कलितं तथा ।।
नियत्या यमितं भूय: पुंभावेनोपबृंहितम् ।
प्रधानाशयसंपन्नं गुणत्रयसमन्वितम् ।।
बुद्धितत्त्वसमासीनमहङ्कारसमावृतम् ।
मनसा बुद्धिकर्माक्षैस्तन्मात्रै: स्थूलभूतकै: ।`

इति । कार्म-मलस्याप्यावरकत्वं श्रीमालिनीविजये प्रदर्शितम्

`धर्माधर्मात्मकं कर्म सुखदु:खादिलक्षणम् ।`

इति । तदेतत् मायीयं कार्मं च मलम्

`भिन्नवेद्य प्रथात्रैव मायाख्यं जन्मभोगदम् ।
कर्तर्यबोधे कार्मं च मायशक्त्यैव तत्त्रयम् ।।`

इति

श्रीप्रत्यभिज्ञायाम् आणवमलभित्तिकं संकुचित विशिष्टज्ञानतयैवोक्तम् ।।३।।

अथ कथमस्याज्ञानात्मकज्ञान-योनिवर्ग-कलाशरीररूपस्य त्रिविधस्य मलस्य बन्धकत्वमित्याह-

ज्ञानाधिष्ठानं मातृका ।।४।।

यदेतत् त्रिविधमलस्वरूपम् अपूर्णम्मन्यताभिन्नवेद्यप्रथाशुभाशुभवासनात्मक-विविधंज्ञानरूपमुक्तम्, तस्य आदिक्षान्तरूपा अज्ञाता माता मातृका विश्वजननी तत्तत्संकुचीतवेद्याभासात्मनो ज्ञानस्य `अपूर्णोऽस्मि, क्षामः स्थूलो वास्मि, अग्निष्टोमयाज्यस्मि, इत्यादितत्तदविकल्पकसविकल्प-कावभासपरामर्शमयस्यतत्तद्वाचकशब्दानुवेधद्वारेण शोक-स्मय-हर्ष-रागादिरूपतामादधाना

`करन्ध्रचितिमध्यस्था ब्रह्मपाशावलम्बिकाः ।
पीठेश्वर्यो महाघोरा मोहयन्ति मुहुर्मुहुः ॥`

इति श्रीतिमिरोद्घाटप्रोक्तनीत्या वर्गकलाद्यधिष्ठातृब्राह्म्यादि-शक्तिश्रेणी-शोभिनी श्रीसर्ववीराद्यागमप्रसिद्धलिपिक्रमसंनिवेशो-त्थापिका अम्बा-ज्येष्ठा-रौद्री-वामा-ख्यशक्तिचक्रचुम्बिता शक्तिरधिष्टात्री, तदधिष्टानादेव हि अन्तर-भेदानुसंधिवन्ध्यत्वात क्षणमपि अलब्धविश्रान्तीनि बहिर्मुखान्येव ज्ञानानि, इति युक्तैव एषां बन्धकत्वोक्तिः । एतच्च

`शब्दराशिसमुत्थस्य ...।`

इति कारिकया,

`स्वरूपावरणे चास्य शक्तयः सततोत्थिताः ।`

इति च कारिकया संगृहीतम् ।।४।।

अथ एतद्बन्धप्रशमोपायमुपेयविश्रान्तिसतत्त्वमादिशाति-

उद्यमो भैरवः ।।५।।

योऽयं प्रसरद्रूपाया विमर्शमय्याः संविदो झगिति उच्छलनात्मकपरप्रति-भोन्मज्जनरूप उद्यमः स एव सर्वशक्तसामरस्येन अशेषविश्वभरितत्वात् सकलकल्पनाकुलालंकवलनमयत्वाच्च भैरवो भैरवात्मकस्वस्वरूपा-भिव्यक्तिहेतुत्वात् भक्तिभाजाम् अन्तर्मुखैतत्तत्त्वावधानधनानां जायते, इत्युपदिष्टं भवति । उक्तं च श्रीमालिनीविजये

> 'अकिंचिच्चिन्तकस्यैव गुरूणा प्रतिबोधतः ।
> जायते यः समावेशः शाम्भवोऽसावुदीरितः ॥

इति । अत्र हि 'गुरूणा प्रतिबोधताः' इत्यत्र गुरूतः स्वस्मात् प्रतिबोधतः इत्यस्यार्थो गुरुभिरादिष्टः । श्रीस्वच्छन्देऽपि उक्तम्

> 'आत्मनो भैरवं रूपं भावयेद्यस्तु पूरुषः ।
> तस्य मन्त्राः प्रसद्ध्यन्ति नित्ययुक्तस्य सुन्दरि ॥'

इति । भावनं हि अत्र अन्तर्मुखोद्यन्तृतापदविमर्शनमेव । एतच्च

> 'एकचिन्ताप्रसक्तस्य यतः स्यादपरोदयः ।
> उन्मेषः स तु विज्ञेयः स्वयं तमुपलक्षयेत् ॥'

इत्यनेन संगृहीतम् ॥५॥

एवं झगिति परप्रतिभोन्मेषावष्टम्भोपायिकां भैरवसमापत्तिम् अज्ञानबन्धप्रशमैकहेतुं प्रदर्श्य, एतत्परामर्शप्रकर्षाद् व्यु त्थानमपि प्रशान्तभेदावभासं भवतीत्याह-

शक्तिचक्रसंधाने विश्वसंहारः ॥६॥

योऽयं परप्रतिभोन्मज्जनात्मोद्यन्तृतास्वभावो भैरव उक्तः अस्यैव अन्त-र्लक्ष्यबहिर्दृष्ट्यात्मतया निःशेषशक्तिचक्रक्रमाक्रमाक्रामिणी अतिक्रान्तक्रमा-क्रमाति- रिक्तारिक्ततदुभयात्मतयापि अभिधीयमानापि अनेतद्रूपा अनुत्तरा

परा स्वातन्त्र्यशक्तिः काप्यस्ति यया स्वभित्तौ महदुल्लासात् प्रभृति परप्रमातृविश्रान्त्यन्तं श्रीमत्सृष्ट्यादिशक्तिचक्रस्फारणात्मा क्रीडेयमादर्शिता । तस्यैतदाभासितस्य शाक्तिचक्रस्य रहस्याम्नायाम्नातनीत्या यत्संधानं यथोचितक्रमविमर्शनं तस्मिन् सति, कालाग्न्यदेश्वरमकलान्तस्य विश्वस्य संहारो, देहात्मतया बाह्यतया च अवस्थितस्यापि सतः परसंविदग्निसाद्भावो भवतीत्यर्थः । उक्तं च श्रीभर्गशिखायाम्

`मृत्युं च कालं च कलाकलापं
विकारजालं प्रतिपत्तिसात्म्यम् ।
ऐकात्म्य नानात्म्यविकल्पजातं
तदा स सर्वं कवलीकरोति ॥`

इति । श्रीरीमद्वीरावलावपि

`यत्र सर्वे लयं यानति दह्यन्ते तत्त्वसंचयाः ।
तां चितिं पश्य कायस्थां कालानलसमत्विषम् ॥`

इति श्रीमन्मालिनीविजयेऽपि

`उच्चाररहितं वस्तु चेतसैव विचिन्तयन् ।
यं समावेशमाप्नोति शाक्तः सोऽत्राभिधीयते ॥`

इत्युक्त्या एतदेव भङ्ग्या निरूपितम् । एतच्च सद्गुरुचरणोपासनया अभिव्यक्तिमायातीति नाधिकमुन्मीलितम् ।

एतदेव

`यस्योन्मेषनिमेषाभ्यां ... ।`

इति

`यदा त्वेकत्र संरूढः ... ।`

इति च प्रथमचरमश्लोकाभ्यां संगृहीतम् ॥६॥

योऽयं प्रसरद्रूपाया विमर्शमय्याः संविदो झगिति उच्छलनात्मकपरप्रति-
भोन्मज्जनरूप उद्यमः स एव सर्वशक्तसामरस्येन अशेषविश्वभरितत्वात्
सकलकल्पनाकुलालंकवलनमयत्वाच्च भैरवो भैरवात्मकस्वस्वरूपा-
भिव्यक्तिहेतुत्वात् भक्तिभाजाम् अन्तर्मुखैतत्तत्त्वावधानधनानां जायते,
इत्युपदिष्टं भवति । उक्तं च श्रीमालिनीविजये

'अकिंचिच्चिन्तकस्यैव गुरूणा प्रतिबोधतः ।
जायते यः समावेशः शाम्भवोऽसावुदीरितः ॥

इति । अत्र हि 'गुरूणा प्रतिबोधताः' इत्यत्र गुरूतः स्वस्मात्
प्रतिबोधतः इत्यस्यार्थो गुरुभिरादिष्टः । श्रीस्वच्छन्देऽपि उक्तम्

'आत्मनो भैरवं रूपं भावयेद्यस्तु पूरुषः ।
तस्य मन्त्राः प्रसद्ध्यन्ति नित्ययुक्तस्य सुन्दरि ॥'

इति । भावनं हि अत्र अन्तर्मुखोद्यन्तृतापदविमर्शनमेव । एतच्च

'एकचिन्ताप्रसक्तस्य यतः स्यादपरोदयः ।
उन्मेषः स तु विज्ञेयः स्वयं तमुपलक्षयेत् ॥'

इत्यनेन संगृहीतम् ॥५॥

एवं झगिति परप्रतिभोन्मेषावष्टम्भोपायिकां भैरवसमापत्तिम्
अज्ञानबन्धप्रशमैकहेतुं प्रदर्श्य, एतत्परामर्शप्रकर्षाद् व्यु त्थानमपि
प्रशान्तभेदावभासं भवतीत्याह-

शक्तिचक्रसंधाने विश्वसंहारः ॥६॥

योऽयं परप्रतिभोन्मज्जनात्मोद्यन्तृतास्वभावो भैरव उक्तः अस्यैव अन्त-
र्लक्ष्यबहिर्दृष्ट्यात्मतया निःशेषशक्तिचक्रक्रमाक्रमाक्रामिणी अतिक्रान्तक्रमा-
क्रमाति- रिक्तारिक्ततदुभयात्मतयापि अभिधीयमानापि अनेतद्रूपा अनुत्तरा

परा स्वातन्त्र्यशक्तिः काप्यस्ति यया स्वभित्तौ मह्युल्लासात् प्रभृति परप्रमातृविश्रान्त्यन्तं श्रीमत्सृष्ट्यादिशक्तिचक्रस्फारणात्मा क्रीडेयमादर्शिता । तस्यैतदाभासितस्य शाक्तिचक्रस्य रहस्याम्नायाम्नातनीत्या यत्संधानं यथोचितक्रमविमर्शनं तस्मिन् सति, कालाग्न्यदेश्वरमकलान्तस्य विश्वस्य संहारो, देहात्मतया बाह्यतया च अवस्थितस्यापि सतः परसंविदग्निसाद्भावो भवतीत्यर्थः । उक्तं च श्रीभर्गशिखायाम्

`मृत्युं च कालं च कलाकलापं
विकारजालं प्रतिपत्तिसात्म्यम् ।
ऐकात्म्य नानात्म्यविकल्पजातं
तदा स सर्वं कवलीकरोति ॥`

इति । श्रीरीमद्वीरावलावपि

`यत्र सर्वे लयं यानति दह्यन्ते तत्त्वसंचयाः ।
तां चितिं पश्य कायस्थां कालानलसमत्विषम् ॥`

इति श्रीमन्मालिनीविजयेऽपि

`उच्चाररहितं वस्तु चेतसैव विचिन्तयन् ।
यं समावेशमाप्नोति शाक्तः सोऽत्राभिधीयते ॥`

इत्युक्त्या एतदेव भङ्ग्या निरूपितम् । एतच्च सद्गुरुचरणोपासनया अभिव्यक्तिमायातीति नाधिकमुन्मीलितम् ।

एतदेव

`यस्योन्मेषनिमेषाभ्यां ... ।`

इति

`यदा त्वेकत्र संरूढः ... ।`

इति च प्रथमचरमश्लोकाभ्यां संगृहीतम् ॥६॥

एवमुपसंहृतविश्वस्य न समाधिव्युत्थानभेदः कोऽपि इत्याह-

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तभेदे तुर्याभोगसंभवः ।।७।।

समनन्तरनिरूपयिष्यमाणानां जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तानां भेदे नानारूपे पृथक्त्वावभासे `उद्यमो भैरवः` (१-५) इति लक्षितस्य स्फुरत्तात्मनः सर्वदशानुस्यूतस्य तुर्यस्य य आभोगश्चमत्कारः तस्य संभवो नित्यमेव तुर्यचमत्कारमयतवं प्रोक्तमहायोगयुक्तस्य भवतीत्यर्थः । केचित् संभव इत्यत्र संविदिति स्पष्टार्थं पठन्ति । एतच्च

`ययेन्दुः पुष्पसंकाशः समन्तादवभासते ।
आह्लादनसमूहेन जगदाह्लादयेत्क्षणात् ।।
तद्वद्देवि महायोगी यदा पर्यटते महीम् ।
ज्ञानेन्दुकिरणैः सर्वैर्जगच्चित्रं समस्तकम् ।।
आह्लादयेत्समन्तात्तदवीच्यादशिवान्तकम् ।`

इत्यदिना श्रिचन्द्रज्ञाने जागरादौ तुर्याभोगमयत्वं महायोगिनोदर्शितम् । स्पन्दे तु

`जागरादिविभेदेऽपि ...।`

इति कारिकया संगृहीतम् ।।७।।

एतज्जाग्रदादित्रयं सूत्रत्रयेण लक्षयति-

ज्ञानं जाग्रत् ।।८।।

स्वप्नो निकल्पाः ।।९।।

अविवेको मायासौषुप्तम् ।।१०।।

सर्वसाधारणार्थविषयं बाह्येन्द्रियजं ज्ञानं लोकस्य जाग्रत् जागरावस्था ।

ये तु मनोमात्रजन्या असाधारणार्थविषया विकल्पाः स एव स्वप्नः स्वाप्नावस्था, तस्य एवंविधविकल्पप्रधानत्वात् । यस्तु अविवेको विवेचनाभावोऽख्यातिः, अतदेव मायारूपं मोहमयं सौषुप्तम । सौषुप्तं लक्षयता प्रसङ्गात् उच्छेद्याया मायाया अपि स्वरूपमुक्तम् । इत्थमपि च ईदृशेनाप्यनेन लक्षणेन तिसृष्वपि जागरादिदशासु त्रैरूप्यमस्तीति दर्शितम् । तथा चात्र यद्यत् स्वप्नदशोचितं प्रथममविकल्पकं ज्ञानं सा जागरा । ये तु तत्र विकल्पाः स स्वप्नः । तत्त्वाविवेचनं सौषुप्तम् । सौषुप्ते यद्यपि विकल्पा न संचेत्यन्ते, तथापि तत्प्रविविक्षायां तथोचितजाग्रज्ज्ञानमिव तदनन्तरं संस्कारकल्पविकल्परूपस्तदुचितः स्वप्नोऽप्यस्त्येव । किं च योग्यभिप्रायेण प्रथमं तत्तद्धारणारूपं ज्ञानं जाग्रत, ततः तत्प्रत्ययप्रवाहरूपा विकल्पाः स्वप्नः, ग्राह्यग्राहकभेदासंचेतनरूपश्च समाधीः सौषुप्तम्, इत्यनया वचोयुक्त्या दर्शितम् । अत एव च श्रीपूर्वशास्त्रे जागरा दीनां परस्परानुवेधकृतो योग्यभिप्रायेणापि

`................. अबुद्धं बुद्धमे व च ।

प्रबुद्धं सुप्रबुद्धं च .... ॥`

इत्यादिना भेदो निरूपितः ॥८॥९॥१०॥

एवं लोकयोग्यनुसारेण व्याख्याते जागरादित्रये शक्तिचक्रसंघानाद्विश्व-संहारेण यस्य तुर्याभोगमयत्वमभेदव्याप्त्यात्मकं स्फुरति, स तद्वाराधिरोहेण तुर्यातीतं पूर्वोक्तं चैतन्यमाविशन्-

त्रितयभोक्ता वीरेशः ॥११॥

एतज्जागरादित्रयं शक्तिचक्रानुसंधानयुक्त्या तुर्यानन्दाच्छुरितं यः तत्परामर्शनुप्रवेशप्रकर्षाद्विगलितभेदसंस्कारमानन्दरसप्रवाहमयमेव

पश्यति स त्रितयस्यास्य भोक्ता चमत्कर्ता । तत एव

`त्रिषु धामसु यद्भोग्यं भोक्ता यश्च प्रकीर्तितः ।
वेदैतदुभयं यस्तु स भुञ्जानो न लिप्यते ॥`

इति नीत्या निःसपत्नस्वात्मसाम्राज्योऽयं परमानन्दपरिपूर्णो भवभेदग्रसन-प्रवणानां वीराणामिन्द्रियाणामीश्वरः स्वामी, श्रिमन्थानभैरवसत्तानुप्रविष्टो महाम्नायेषूच्यते । यस्तु एवंविधो न भवति स जागराद्यवस्थाभिर्भुज्यमानो-लौकिकः पशुरेव । योग्यपि इमां धारामनधरूढो न वीरेश्वरः, अपि तु मूढ एवेत्युक्तं भवति । एतच्च

`योगी स्वच्छन्दयोगेन स्वच्छन्द गतिचारिणा ।
स स्वच्छन्दपदे युक्तः स्वच्छन्दसमतां व्रजेत् ॥`

इत्यादिना श्रीस्वच्छन्दादिशास्त्रेषु वितत्य दर्शितम् । स्पन्देऽपि

`तस्योपलब्धिः सततं त्रिपदाव्यभिचारिणी ।`

इति कारिकया संगृहीतमेतत् ॥११॥

किमस्य महायोगिनः काश्चित् तत्त्वाधिरोहप्रत्यासन्ना भूमिकाः सन्ति? याभिस्तत्त्बोर्ध्ववर्तिनी भूमिर्लक्ष्यते । सन्ति, इत्याह-

विस्मयो योगभूमिका ॥१२॥

यथा सातिशयवस्तुदर्शने कस्यचित् विस्मयो भवति तथा अस्य महायोगिनो नित्यं तत्तद्वेद्यावभासामर्शाभोगेषु निःसामान्यातिशयनवनवचमत्कार-चिद्घनस्वात्मावेशवशात् स्मेरस्मेरस्तिमितविकसितसमस्तकरणचक्रस्य यो विस्मयोऽनवच्छिन्नानन्दे स्वात्मनि अपरितृप्तत्वेन मुहुर्मुहुराश्चर्यायमाणता, ता एव योगस्य परतत्त्वैक्यस्य संबन्धिन्यो भूमिकाः, तदध्यारोहविश्रान्ति-सूचिकाः परिमिता भूमयो, न तु कन्दबिन्द्वाद्यनुभववृत्तयः ।

तदुक्तं श्रिकुलयुक्तौ

`आत्मा चैवात्मना ज्ञातो यदा भवति साधकैः ।
तदा विस्मयमात्मा वै आत्मन्येव प्रपश्यति ॥`

इति । एतच्च

`तमधिष्ठातृभावेन स्वभावमवलोकयन् ।
स्वयमान इवास्ते यस्तस्येयं कुसृतिः कुतः ॥`

इति कारिकया संगृहीतम् ॥१२॥

ईदृग्योगिनः भूमिकासमापन्नस्यास्य

इच्छा शक्तिरुमा कुमारी ॥१३॥

योगिनः परभैरवतां सभापन्नस्य या इच्छा सा शक्तिरुमा, परैव पारमेश्वरी स्वातन्त्र्यरूपा, सा च कुमारी विश्वसर्गसंहाराक्रीडापरा `कुमार क्रीडायाम्` इति पाठात् । अथ च कुं भेदोत्थापिकां मायाभूमिं मारयति अनुद्भिन्नप्रसरां करोति तच्छीला । कुमारी च परानुपभोग्य भोक्त्रैकात्म्येन स्फुरन्ती ।

अथवा यथा उमा कुमारी परीहृतसर्वासङ्गा महेश्वरैकात्म्यसाधनाराधनाय नित्योद्युक्ता तथैव अस्येच्छा, इत्यस्मद्गुरुभिरित्थमेव पाठो दृष्टो व्याख्यातश्च । अन्यैस्तु `शक्तितमा` इति पठित्वा ज्ञानक्रियापेक्षोऽस्याः प्रकर्षो व्याख्यातः । एवं न लौकिकवत् अस्य योगिनः स्थूलेच्छा, अपि तु परा शक्तिरूपैव सर्वत्राप्रतिहता । तदुक्तं श्रिमत्स्वच्छन्दे

`सा देवी सर्वदेवीनां नामरूपैश्च तिष्ठति ।
योगमायाप्रतिच्छन्ना कुमारी लोकभाविनी ॥`

इति । श्रीमृत्युञ्जयभट्टारकेऽपि

`सा ममेच्छा पराशक्तिरवियुक्ता स्वभावजा ।
वह्नेरूष्मेव विज्ञेया रश्मिरूपा रवेरिव ॥
सर्वस्य जगतो वापि सा शक्तिः कारणात्मिका ॥`

इति । तदेतत्

`नहीच्छानोदनस्यायं प्रेरकत्वेन वर्तते ।
अपि त्वात्मबलस्पर्शत्पुरुषस्तत्समो भवेत् ॥`

इति कारिकया भङ्ग्या प्रतिपादितम् ॥१३॥

ईदृशस्य महेच्छस्य-

दृश्यं शरीरम् ॥१४॥

यद्यद् दृश्यं बाह्यमाभ्यन्तरं वा, तत्तत् सर्वम् `अहमिदम्` इति-सदाशिव-वन्महासमापत्त्या स्वाङ्गकल्पमस्य स्फुरति, न भेदेन ।
शरीरं च देहधीप्राणशून्यरूपं नीलादिवद् दृश्यं, न तु पशुवद्द्रष्टृतया भाति ।
एवं देहे बाह्ये च सर्वत्रास्य मयूराण्डरसवदविभक्तैव प्रतिपत्तिर्भवति ।
यथोक्तं श्रीविज्ञानभैरवे

`जलस्येवोर्मयो वह्नेर्ज्वालाभङ्ग्यः प्रभा रवेः ।
ममैव भैरवस्यैता विश्वभङ्ग्यो विनिर्गताः ॥`

इति । एतच्च

`भोक्तैव भोग्यभावेन सदा सर्वत्र संस्थितः ।`

इत्यनेन संगृहीतम् ॥१४॥

यच्चेदं सर्वस्य दृश्यस्य शरीरतया, शून्यान्तस्य च दृश्यतया, एकरूपं प्रकाशनमुक्तं नैतत् दुर्घटम्, अपि तु-

हृदये चित्तसंघट्टाद्दृश्यस्वापदर्शनम् ॥१५॥

विश्वप्रतिष्ठास्थानत्वात् चित्प्रकाशो हृदयं, तत्र [चित्त] संघट्टात् चलतश्चलतः तदेकाग्रभावनात् दृश्यस्य, नीलदेहप्राणबुद्ध्यात्मनः, स्वापस्य च, एतदभाव-रूपस्य शून्यस्य, दर्शनं, त्यक्तग्राह्यग्राहकविभेदेन यथावस्तु स्वाङ्गकल्पतया प्रकाशनं भवति । चित्प्रकाशतामभिनिविशमानं हि चित्तं तदाच्छुरितमेव विश्वं पश्यति । तदुक्तं श्रीविज्ञानभैरवे

`हृद्याकाशे निलीनाक्षः पद्मसंपुटमध्यगः ।
अनन्यचेताः सुभगे परं सौभाग्यमाप्नुयात् ॥`

इति । परं हि अत्र सौभाग्यं विश्वेश्वरतापत्तिः ।

तत्त्ववृत्तिसमापन्नं महायोगिनमुद्दिश्य श्रीमत्स्वच्छन्देऽपि

`स च सर्वेषु भूतेषु भावतत्त्वेन्द्रियेषु च ।
स्थावरं जङ्गमं चैव चेतनाचेतनं स्थितम् ॥
अध्वानं व्याप्य सर्वं सु सामरस्येन संस्थितः ।`

इति । स्पन्दे तु

`तथा स्वात्मन्यधिष्ठानात्सर्वत्रैवं भविष्यति ॥`

इत्यनेनैव एतत्संगृहीतम् ॥ १५॥

अत्रैव उपायान्तरमाह-

शुद्धतत्त्वसंधानाद्वाऽपशुशक्ति ॥१६॥

शुद्धं तत्त्वं परमशिवाख्यं, तत्र यदा विश्वमनुसंधत्ते `तन्मयमेव एतत्` इति, तदा अविद्यमाना पश्वाख्या बन्धशक्तिर्यस्य तादृगयं सदाशिववत् विश्वस्य जगतः पतिर्भवति । तदुक्तं श्रीमल्लक्ष्मीकौलार्णवे

`दीक्षासिद्धौ तु ये प्रोक्ताः प्रत्ययाः स्तोभपूर्वकाः ।
संधानस्यैव [illegible] ॥`

इति । श्रीविज्ञानभैरवे तु

`सर्वं देहं चिन्मयं हि जगद्वा परिभावयेत् ।
युगपन्निर्विकल्पेन मनसा परमोद्भवः ॥`

इति । तदेतत्

`इति वा यस्य संवित्तिः क्रीडात्वेनाखिलं जगत् ।
स पश्यन्सततं युक्तो जीवन्मुक्तो न संशयः ॥`

इति कारिकया संगृहीतम् ॥१६॥

ईदृग्ज्ञानरूपस्य अस्य योगिनः -

वितर्क आत्मज्ञानम् ॥१७॥

`विश्वात्मा शिव एवास्मि` इति यो वितर्को विचारः, एतदेव अस्य आत्मज्ञानम् । तदुक्तं श्रीविज्ञानभैरवे

`सर्वज्ञः सर्वकर्ता च व्यापकः परमेश्वरः ।
स एवाहं शैवधर्मा इति दार्ढ्याच्छिवो भवेत् ॥`

इति । स्पन्देऽपि

` ........................... अयमेवात्मनो ग्रहः ।`

इत्यनेन एतदुक्तम् । तत्र ही आत्मनो ग्रहणं ग्रहो ज्ञानम् एतदेव, यद्विश्वात्मकशिवाभिन्नत्वम्, एषोऽपि अर्थो विवक्षितः ॥१७॥

किं च अस्य-

लोकानन्दः समाधिसुखम् ॥१८॥

लोक्यते इति लोको, वस्तुग्रामः, लोकयति इति च लोको, ग्राहकवर्गः, तस्मिन्स्फुरति सति

`ग्राह्य ग्राहकसंवित्तिः सामान्या सर्वदेहिनाम् ।
योगिनां तु विशेषोऽयं संबन्धे सावधानता ॥`

इति श्रीविज्ञानभट्टारकनिरूपितनीत्या प्रमातृपदविश्रान्त्यवधानतश्चमत्कार-मयो य आनन्द एतदेव अस्य समाधिसुखम् । तदुक्तं तत्रैव

`सर्वं जगत्स्वदेहं वा स्वानन्दभरितं स्मरेत् ।
युगपत्स्वामृतेनैव परानन्दमयो भवेत् ॥`

इति । एतच्च

`इय मेवामृतप्राप्तिः ....................।`३२ (कारिका)

इत्यनेन संगृहीतम् ।

अथ च यत् अस्य स्वात्मारामस्य समाधिसुखं, तदेव तत्तादृशम् अवलो-कयतां लोकानाम् आनन्दसंक्रमणयुक्त्या स्वानन्दाभिव्यक्तिपर्यवसायि भवति । एतदपि श्रीचन्द्रज्ञानग्रन्थेन प्रागुक्तेन (सू० ७) सुसंवादम् ॥१८॥

अथ ईदृशस्य अस्य योगिनो विभुतियोगं दर्शयति-

शक्तिसन्धाने शरीरोत्पत्तिः ॥१९॥

`इच्छा शक्तिरुमा कुमारी` (१-१३) इति सूत्रेण या अस्य शक्तिरुक्ता, तामेव यदा अनुसंधत्ते, दार्ढ्येन तन्मयीभवति, तदा तद्वशेन अस्य यथाभिमतं शरीरमुत्पद्यते । तदुक्तं श्रीमृत्युञ्जयभट्टारके

`ततः प्रवर्तते शक्तिर्लक्ष्य हीना निरामया ।
इच्छा सा तु विनिर्दिष्टा ज्ञानरूपा क्रियात्मिका ॥`

इत्युपक्रम्य

`सा योनिः सर्वदेवानां शक्तीनां चाप्यनेकधा ।
अग्नीषोमात्मिका योनिस्तस्यां सर्वं प्रवर्तते ॥`

इति । शक्तिसंधानमाहात्म्यं लक्ष्मीकौलार्णवे

`न संधानं विना दीक्षा न सिद्धीनां च साधनम् ।
न मन्त्रो मन्त्रयुक्तिश्च न योगाकर्षणं तथा ॥`

इत्यादिना प्रतिपादितम् । एतच्च

`यथेच्छाभ्यर्थितो धाता जाग्रतोऽर्थान्हृदिस्थितान् ।
सोमसूर्योदयं कृत्वा संपादयति देहिनः ॥`

इत्यनेन संगृहीतम् । देहिनः अत्यक्तदेहवासनस्य योगिनो हृदि स्थितान् अर्थान् तत्तदपूर्वनिर्माणादिरूपान् धाता महेश्वरः प्रकाशानन्दात्मतया सोमसूर्यरूपवाहोन्मीलनेन सोमसूर्यसामरस्यात्मनश्च शक्तेरुदयं कृत्वा बहिर्मुखवाहित्वेन तामासाद्य संपादयति, इति हि अस्यार्थः

`तथा स्वप्नेऽप्यभीष्टार्थान् ...।`

इत्येतच्छ्लोकप्रतिपादितस्वप्नस्वातन्त्र्यं प्रति दृष्टान्ते योजितः, इति स्पन्दनिर्णये मयैव दर्शितम् ॥१९॥

अन्या अपि अस्य यथाभिलषिताः सिद्धय एतन्माहात्म्येनैव घटन्ते इत्याह-

भूतसंधानभूतपृथक्त्वविश्वसंघट्टाः ॥२०॥

भूतानि शरीरप्राणभावाद्यात्मकानि, तेषां क्वचित् आप्यायनादौ संधानं, परिपोषणं, व्याध्याद्युपशमादौ पृथक्त्वं, शरीरादेर्विश्लेषणं, देशकालादि-विप्रकृष्टस्य च विश्वस्य संघट्टो, ज्ञानविषयीकार्यत्वादिकः, अस्य पूर्वोक्त-शक्तिसंधाने सति जायते । एतच्च सर्वागमेषु साधनाधिकारेषु अस्ति । तदेव स्पन्दे

`दुर्बलोऽपि तदाक्रम्य यतः कार्ये प्रवर्तते ।
आच्छादयेद्बुभुक्षां च तथा योऽतिबुभुक्षितः ॥`

इति ।

`ग्लानिर्विलुण्ठिका देहे तस्याश्चाज्ञानतः सृतिः ।
तदुन्मेष विलुप्तं चेत्कुतः सा स्यादहेतुका ॥`

इति ।

`यथा ह्यर्थोऽस्फुटो दृष्टः सावधानेऽपि चेतसि ।
भूयः स्फुटतरो भाति स्व बलोद्योगभावितः ॥
तथा यत्परमार्थेन येन यत्र यथा स्थितम् ।
तत्तथा बलमाक्रम्य न चिरात्संप्रवर्तते ॥`

इत्यादिना विभूतिस्पन्दे सोपपत्तिकं दर्शितम् ॥२०॥

यदा तु मितसिद्धीरनभिलष्यन् विश्वात्मप्रथामिच्छति तदा अस्य-

शुद्धविद्योदयाच्चक्रेशत्वसिद्धिः ॥२१॥

वैश्वात्म्यप्रथावाञ्छया यदा शक्तिसंधत्ते तदा `अहमेव सर्वम्` इति शुद्धविद्याया उदयात् विश्वात्मकस्वशक्तिचक्रेशत्वरूपं माहेश्वर्यमस्य सिद्ध्यति । तदुक्तं स्वच्छन्दे

`तस्मात्सा तु परा विद्या यस्मादन्या न विद्यते ।
विन्दते ह्यत्र युगपत्सार्वज्ञ्यादिगुणान्परान् ॥

वेद नानाद्विधर्मस्य परमात्मत्वबोधना ।
वर्जनापरमात्मत्वे तस्माद्विद्येति सोच्यते ॥

तत्रस्थो व्यञ्जयेत्तेजः परं परमकारणम् ।

परस्मिंस्तेजसि व्यक्ते तत्रस्थः शिवतां व्रजेत् ॥

इति । तदेतत्

`दिदृक्षयेव सर्वार्थान्यदा व्याप्यावतिष्ठते ।

तदा किं बहुनोक्तेन स्वयमेवावभोत्स्यते ॥`

इत्यनेनैव संगृहीतम् ॥२१॥

यदा तु स्वात्मारामतामेव इच्छति तदा अस्य-

महाह्रदानुसंधानान्मन्त्रवीर्यानुभवः ॥२२॥

पराभट्टारिका संवित् इच्छाशक्तिप्रमुखं स्थूलमेयपर्यन्तं विश्वं वमन्ती, खेचरीचक्राद्यशेषवाहप्रवर्तकत्व-स्वच्छत्वानावृतत्व-गभीरत्वादि-धर्मयोगान्महा-ह्रदः, तस्यानुसंधानात्, अन्तर्मुखतया अनारतं तत्तादात्म्यविमर्शनात्, वक्ष्यमाणस्य शब्दराशिस्फारात्मकपराहन्ता-विमर्शमयस्य मन्त्रवीर्यस्यानुभवः, स्वात्मरूपतया स्फुरणं भवति । अत एव श्रीमालिनीविजये

`या सा शक्तिर्जगद्धातुः ...।`

इत्युपक्रम्य इच्छादिप्रमुखपञ्चाशद्भेदरूपतया मातृका-मालिनीरूपताम् अशेषविश्वमयीं शक्तेः प्रदर्श्य, तत एव मन्त्रोद्धारो दर्शितः, इति परैव शक्ति-र्महाह्रदः, ततः तदनुसंधानात् मातृका-मालिनीसतत्त्वमन्त्रवीर्यानुभव इति युक्तमुक्तम् । एतदेव

`तदाक्रम्य बलं मन्त्राः ...,`

इत्याद्युक्त्या भङ्ग्या प्रतिपादितम् ।

तदेवं `चैतन्यमात्मा` (१-१) इत्युपक्रम्य तत्स्वातन्त्र्यावभासिततदख्याति-मयं सर्वमेव बन्धं यथोक्तोद्यमात्मकभैरवसमापत्तिः प्रशमयन्ती, विश्वं स्वानन्दामृतमयं करोति, सर्वाश्च सिद्धीः मन्त्रवीर्यानुप्रवेशान्ता ददाति, इति

शाम्भवोपायप्रथनात्मा अयं प्रथम उन्मेष उक्तः । अत्र तु मध्ये शक्ति-स्वरूपमुक्तं, तत् शाम्भवरूपस्य शक्तिमत्ताप्रदर्शनाभिप्रायेण इति शिवम् ॥२२॥

इति श्रीमन्महामाहेश्वराचार्याभिनवगुप्तपादपाद्मोपजीवि-श्रीक्षेमरज-विरचितायां शिवसूत्रविमर्शिन्यां शाम्भवोपायप्रकाशनं नाम प्रथम उन्मेषः ॥१॥

—:o:—

शिवसूत्रविमर्वशिनी

अथ द्वितीय उन्मेषः

इदानीं शाक्तोपायः प्रदर्श्यते । तत्र शक्तिः मन्त्रवीर्यस्फाररूपा, इति प्रथमोन्मेषान्तसूत्रिततत्स्वरूपविवेचनपुरःसरमुन्मेषान्तरमारभमाणो मन्त्रस्वरूपं तावत् निरूपयति-

चित्तं मन्त्रः ॥१॥

चेत्यते विमृश्यते अनेन परं तत्त्वम् इति चित्तं, पूर्णस्फुरत्तासतत्त्वप्रासाद-प्रणवादिविमर्शरूपं संवेदनम्, तदेव मन्त्र्यते गुप्तम्, अन्तर् अभेदेन विमृश्यते परमेश्वररूपम् अनेन, इति कृत्वा मन्त्रः । अत एव च परस्फुरत्तात्मकमनन-धर्मात्मता, भेदमयसंसारप्रशमनात्मक-त्राणधर्मता च अस्य निरुच्यते । अथ च मन्त्रदेवताविमर्शपरत्वेन प्राप्ततत्सामरस्यम् आराधकचित्तमेव मन्त्रः न तु विचित्रवर्णसंघट्टनामात्रकम् । यदुक्तं श्रीमत्सर्वज्ञानोत्तरे

`उच्चार्यमाणा ये मन्त्रा न मंत्रांश्चापि तान्विदुः ।
मोहिता देवगन्धर्वा मिथ्याज्ञानेन गर्विताः ॥`

इति । श्रीतन्त्रसद्भावेऽपि

`मन्त्राणां जीवभूता तु या स्मृता शक्तिरव्यया ।
तया हीना वरारोहे निष्फलाः शरदभ्रवत् ॥`

इति । श्रीश्रीकण्ठीसंहितायां तु

`पृथङ्मन्त्रः पृथङ्मन्त्री न सिद्ध्यति कदाचन ।
ज्ञानमूलमिदं सर्वमन्यथा नैव सिद्ध्यति ॥`

इत्युक्तम् । एतच्च स्पन्दे

`सहाराधकचित्तेन तेनैते शिवधर्मिणः ॥`

इति भङ्ग्या प्रतिपादितम् ॥१॥

अस्य च-

प्रयत्नः साधकः ॥२॥

यथोक्तरूपस्य मन्त्रस्य अनुसंधित्सा प्रथमोन्मेषावष्टम्भप्रयतनात्मा अकृतको यः प्रयत्नः स एव साधको, मन्त्रयितुर्मन्त्रदेवतातादात्म्यप्रदः ।

तदुक्तं श्रीतन्त्रसद्भावे

`आमिषं तु यथा खस्थः संपश्यञ्शकुनिः प्रिये ।
क्षिप्रमाकर्षयेद्यद्वद्वेगेन सहजेन तु ॥
तद्वदेव हि योगीन्द्रो मनो बिन्दुं विकर्षयेत् ।
यथा शरो धनुःसंस्थो यत्नेनाताड्य धावति ॥
तथा बिन्दुर्वरारोहे उच्चारेणैव धावति ॥`

इति । अन्यत्रापि

`तद्ग्रहो मन्त्रसद्भावः ...।`

इति । अत्र हि तद्वत्, इति अकृतकनिजोद्योगबलेन योगीन्द्रो मनः (कर्म),

बिन्दुं विकर्षयेत् परप्रकाशात्मतां प्रापयेम् इति । तथा बिन्दुः परप्रकाशः अकृतकोद्यन्तृतात्मना उच्चारेण धावति, प्रसरति इत्यर्थः । एतच्च स्पन्दे

`अयमेवोदयस्तस्य ध्येयस्य ध्यायिचेतसि ।
तदात्मतासमापत्तिरिच्छतः साधकस्य या ॥`

इत्यनेनोक्तम् ॥२॥

ईदृशसाधकसाध्यस्य मन्त्रस्य पूर्वोपक्षिप्तं वीर्यं लक्षयति—

विद्याशरीरसत्ता मन्त्ररहस्यम् ॥३॥

विद्या पराद्वयप्रथा, शरीरं स्वरूपं, यस्य स विद्याशरीरो भगवान् शब्दराशिः, तस्य या सत्ता, अशेषविश्वाभेदमयपूर्णाहंविमर्शनात्मा स्फुरत्ता, सा मन्त्राणां रहस्यम्, उपनिषत् । यदुक्तं श्रीतन्त्रसद्भावे

`सर्वे चर्णात्मका मन्त्रास्ते च शक्त्यात्मकाः प्रिये ।
शक्तिस्तु मातृका ज्ञेया सा च ज्ञेया शिवात्मिका ॥`

इति । तत्रैव च अयमर्थः अतिरहस्योऽपि वितत्य स्फुटीकृतः । तथा च

`न जानन्ति गुरू देवं शास्त्रोक्तान्समयांस्तथा ।
दम्भकौटिल्यनिरता लौल्यार्थाः क्रिययोज्झिताः ॥
अस्मात्तु कारणाद्देवि मया विर्यं प्रगोपितम् ।
तेन गुप्तेन ते गुप्ताः शेषा वर्णास्तु केवलाः ॥`

इति पीठिकाबन्धं कृत्वा

`या सा तु मातृका देवि परतेजः समन्विता ।
तया व्याप्तमिदं विश्वं सब्रह्मभुवनान्तकम् ॥
तत्रस्थं च यदा देवि व्यापितं च सुरार्चिते ।
अवर्णस्थो यथा वर्णः स्थितः सर्वगतः प्रिये ॥

तथाहं कथयिष्यामि निर्णयार्थं स्फुटं तव ।`

इत्युपक्रम्य

`या सा शक्तिः परा सुक्ष्मा निराचारेति कीर्तिता ॥
हृद्विन्दुं वेष्टयित्वान्तः सुषुप्तभुजगाकृतिः ।
तत्र सुप्ता महाभागे न किञ्चिन्मन्यते उमे ॥
चन्द्राग्निरविनक्षत्रैर्भुवनानि चतुर्दश ।
क्षिप्त्वोतरे तु या देवी विषमूढेव सा गता ॥
प्रबुद्धा सा नानादेन परेण ज्ञानरूपिणा ।
मथिता चोदरस्थेन विन्दुना वरवर्णिनि ॥
तावद्वै, भ्रमवेगेन मथनं शक्तिविग्रहे ।
भेदात्तु प्रथमोत्पन्ना विन्दवस्तेऽतिवर्चसः ॥
उत्थिता तु यदा तेन कला सूक्ष्मा तु कुण्डली ।
चतुष्कलमयो विन्दुः शक्तेरूदरगः प्रभुः ॥
मथ्यमन्थनयोगेन ऋजुत्वं जायते प्रिये ।
ज्येष्ठाशक्तिः स्मृता सा तु विन्दुद्वयसुमध्यगा ॥
बिन्दुना क्षोभमायाता रेखैवामृतकुण्डली ।
रेखिणी नाम सा ज्ञेया उभौ बिन्दू यदन्तगौ ॥
त्रिपथा सा समाख्याता रौद्री नाम्ना तु गीयते ।
रोधिनी सा समुद्दिष्टा मोक्षमार्गनिरोधनात् ॥
शशाङ्कशकलाकारा अम्बिका चार्धचन्द्रिका ।
एकैवेत्थं परा शक्तिस्त्रिधा सा तु प्रजायते ॥
आभ्यो युक्तवियुक्ताभ्यः संजातो नववर्गकः ।
नवधा च स्मृता सा तु नववर्गोपलक्षिता ॥
पञ्चमन्त्रगता देवि सद्य आदिरनुक्रमात् ।

तेन पञ्चविधा प्रोक्ता ज्ञातव्या सुरनायिके ॥
स्वरद्वादशगा देवि द्वादशस्था उदाहृता ।
अकारादिक्षकारान्ता स्थिता पञ्चाशता भिदा ॥
हृत्स्था एकार्णवा प्रोक्ता कण्ठे प्रोक्ता द्वितीयका ।
त्रिरार्णवा तु ज्ञातव्या जिह्वामूले सदा श्रिता ॥
जिह्वाग्रे वर्णनिष्पत्तिर्भवत्यत्र न संशयः ।
एवं शब्दस्य निष्पत्तिः शब्दव्याप्तं चराचरम् ॥'

इत्यादिना ग्रन्थेन परभैरवीयपरवाक्शक्त्यात्मकमातृका, अत एव ज्येष्टा-रौद्री-अम्बाख्यशक्तिप्रसरसंभेदवैचित्र्येण सर्ववर्णोदयस्य उक्तत्वात्, वर्णसंघट्टनाशरीराणां मन्त्राणां सैव भगवती व्याख्यातरूपा विद्याशरीरसत्ता रहस्यम्— इति प्रदर्शितम् ।

प्रत्यागमं च मातृकामालिनीप्रस्तारपूर्वकं मन्त्रोद्धारकथनस्य अयमेव आशयः । रहस्यागमसारसंग्रहरूपत्वात् शिवसूत्राणाम् आगमसंवादे भरः अस्माभिः कृत इति नास्मभ्यम् असूयितव्यम् ।

एवमपि संवादिते आगमे यदि रहस्यार्थो न बुद्ध्यते, तस्मात् सद्गुरुसपर्या कार्या । एष च सूत्रार्थः

'तदाक्रम्य बलं मन्त्राः ...।'

इत्यनेन कारिकाद्वयेन स्पन्दे दर्शितः ॥३॥

येषां तु एवं विधमेतन्मन्त्रवीर्यं प्रोक्तमहाह्रदानुसंधानौपयिकमपि परमेश्वरेच्छात एव न हृदयङ्गमीभवति, अपि तु आनुषङ्गिकमात्रविन्दुनादादिकलाजनितासु मितसिद्धिषु चित्तं रोहति, तेषाम्—

गर्भे चित्तविकासोऽविशिष्टविद्यास्वप्नः ॥४॥

गर्भः अख्यातिर्महामाया, तत्र तदात्मके मितमन्त्रसिद्धिप्रपञ्चे यश्चित्तस्य विकासः, तावन्मात्रे प्रपञ्चे संतोषः असावेव अविशिष्टा, सर्वजनसाधारण-रूपाः विद्या, किञ्चिज्ज्ञत्वरूपा अशुद्धविद्या, सैव स्वप्नो, भेदनिष्ठो विचित्रो विकल्पात्मा भ्रमः। तदुक्तं पातञ्जले

`ते समाधावुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धयः` (३-३७)

इति । तदेतत्

`अतो विन्दुरतो नादो रूपमस्मततो रसः ।
प्रवर्तन्तेऽचिरेणैव क्षोभकत्वेन देहिनाः ॥`

इत्यनेन दर्शितम् ॥४॥

यदां तु आगतामपि मितसिद्धिं खिलीकृत्य परामेव स्थिति-मवष्टभ्नाति योगी तदाः—

विद्यासमुत्थाने स्वाभाविके खेचरी शिवावस्था ॥५॥

प्राङ्निर्दिष्टसतत्त्वाया विद्यायाः स्वाभाविके समुत्थाने, मरमेशेच्छामात्र-घटिते मितसिद्धिन्यग्भाविनि सहजे समुन्मज्जने, खे बोधगगने चरति इति खेचरी मुद्रा अभिव्यज्यते । कीदृशी खेचरी, शिवस्य चिन्नाथस्य अवस्थातुः संबन्धिनी अवस्था, स्वानन्दोच्छलत्तारूपा । न तु

`बद्ध्वा प द्मासनं योगी नाभावक्षेश्वरं न्यसेत् ।
दण्डाकारं तु तावत्तन्नयेद्यावत्कखत्रयम् ॥
निगृह्य तत्र तत्तूर्णं प्रेरयेत् खत्रयेण तु ।
एतां बद्ध्वा महायोगी खे गतिं प्रतिपद्यते ॥`

इत्येवं संस्थानविशेषानुसरणरूपा, अपि तु

.... पराम् ।

गतिमेत्यर्थभावेन कुल मार्गेण नित्यशः ॥

चरते सर्वजन्तूनां खेचरी नाम सा स्मृता ।`

इति श्रीतन्त्रसद्भावनिरूपितपरसंवित्तिस्वरूपा । एवमिह भेदात्मकमायीयसमस्तक्षोभप्रशान्त्या चिदात्मकस्वरूपोन्मज्जनैकरूपं मन्त्रवीर्यं मुद्रावीर्यं च आदिष्टम् । तदुक्तं कुलचूडामणौ

`एकं सृष्टिमयं बीजमेका मुद्रा च खेचरी ।

द्वावेतौ यस्य जायेते सोऽतिशान्तपदे स्थितः ॥`

इति । स्पन्दे तु मन्त्रवीर्यस्वरूपनिरूपणेनैव मुद्रावीर्यं संगृहीतम्।

`यदा क्षोभः प्रलोयेत तदा स्यात्परमं पदम् ।`

इत्यर्धेन अन्यपरेणापि चूडामण्युक्तं खेचरीस्वरूपं भङ्ग्या सूचितम् ॥५॥

तदत्र मुद्रामन्त्रवीर्यासादनेऽपि—

गुरूरुपायः ॥६॥

गृणाति उपदिशति तात्त्विकमर्थमिति गुरुः, सोऽत्र व्याप्तिप्रदर्शकत्वेन उपायः । तदुक्तं श्रीमालिनीविजये

`स गुरुर्मत्समः प्रोक्तो मन्त्रवीर्यप्रकाशकः ।`

इति । स्पन्दे तु एवमादिप्रसिद्धत्वात् न संगृहीतम् ।

`अगाधसं शयाम्भोधिसमुत्तरणतारिणीम् ।

वन्दे विचित्रार्थपदां चित्रां तां गुरुभारतीम् ॥`

इति पार्यन्तिकोक्त्या च एतदपि संगृहीतमेव ।

गुरुर्वा पारमेश्वरी अनुग्राहिका शक्तिः । यथोक्तं श्रीमालिनीविजये

`शक्तिचक्रं तदेवोक्तं गुरुवक्त्रं तदुच्यते ।`

इति । श्रीमन्त्रिशिरोभैरवेऽपि

'गुरोर्गुरुतरा शक्तिर्गुरुवक्त्रगता भवेत् ।'

इति । सैव अवकाशं ददती उपायः ॥६॥

तस्माद्गुरोः प्रसन्नात्—

मातृकाचक्रसम्बोधः ॥७॥

शिष्यस्य भवतीति शेषः। श्रीपरात्रिंशकादिनिर्दिष्टनीत्या अहंविमर्शप्रथम-कला अनुत्तराकुलस्वरूपा, प्रसरन्ती आनन्दस्वरूपा सती, इच्छेशनभूमिका-भासनपुरःसरं, ज्ञानात्मिकामुन्मेषदशां ज्ञेयाभासासूत्रेणाधिक्येन च ऊनतां प्रदर्श्य, इच्छामेव द्विरूपां विद्युद्विद्योतनकल्पतेजोमात्ररूपेण, स्थैर्यात्मना च एषणीयेन रञ्जितत्वात् र-लश्रुत्या आरूषितेन, अत एव स्वप्रकाशात्मीकृत-मेयाभासत्वतः अमृतरूपेण, मेयाभासारूषणमात्रतश्च बीजान्तरप्रसवासमर्थ-तया, षण्ढाख्यबीजचतुष्टयात्मना रूपेण प्रपञ्च्य, प्रोक्तानुत्तरानन्देच्छासंघट्टेन त्रिकोणबीजम्, अनुत्तरानन्दोन्मेषयोजनया च क्रियाशक्त्युपगमरूपमोकारं, प्रोक्तैतद्बीजद्वयसंघट्टेन षट्कोणं शूलबीजं च, इच्छाज्ञानशक्तिव्याप्तपूर्णक्रिया शक्तिप्रधानत्वात् शक्तित्रयसंघट्टनमयं प्रदर्श्य, इयत्पर्यन्तविश्वैकवेदनरूपं बिन्दुमुन्मील्य, युगपदन्तर्बहिर्विसर्जनममयविन्दुद्वयात्मानं विसर्गभूमि-मुद्दर्शितवती, अत एव अन्तर्विमर्शनेन अनुत्तरे एव एतद्विश्वं विश्रान्तं दर्शयति, बहिर्विमर्शेन तु कादि-मान्तं पञ्चकपञ्चकम् अ-इ-उ-ऋ-लृशक्तिभ्यः पुरुषान्तं समस्तं प्रपञ्चयति । एकैकस्याश्च शक्तेः पञ्चशक्तित्वमस्ति, इत्येकैकतः पञ्चकोदयः । आभ्य एव शक्तिभ्यः शिक्षोक्तसंज्ञानुसारेण अन्तः-पुंभूमौ नियत्यातिकञ्चुकत्वेन अवस्थानात् अन्तःस्थाख्यान्प्रमातृभूमिधारणेन विश्वधारणात् धारणाशब्देन आम्नायेषु उक्तान्, तदुपरि भेदविगलनेन अभोदापत्त्या उन्मिषितत्वात् ऊष्माभिधानान् चतुरो वर्णानाभासितवती ।

अत्र च अन्ते सर्वसृष्टिपर्यन्तवर्ति परिपूर्णममृतवर्णं प्रदर्श्य, तदन्ते प्राणबीज-प्रदर्शनं कृतम, तत् अनुत्तरशक्त्याप्यायितानाहतमयम्, इयद्वाच्यवाचकरूपं षडध्वस्फारमयं विश्वम्, इति प्रत्यभिज्ञापयितुम् । अत एव प्रत्याहारयुक्त्या अनुत्तरानाहताभ्यामेव शिवशक्तिभ्यां गर्भीकृतम् एतदात्मकमेव विश्वम्, इति महामन्त्रवीर्यात्मनोऽहंविमर्शस्य तत्त्वम् । यथोक्तमस्मतपरमेष्ठ श्रीमदुत्पलदेवपादैः

`प्र काशस्यात्मविश्रान्तिरहंभावो हि कीर्तितः ।
उक्ता सैव च विश्रान्तिः सर्वापेक्षानिरोधतः ।।
स्वातन्त्र्यमथ कर्तृत्वं मुख्यमीश्वरतापि च ।`

इति । तदियत्पर्यनतं यन्मातृकायास्तत्त्वं तदेव ककार- सकारप्रत्याहारेण अनुत्तरविसर्गसंघट्टसारेण कूटबीजेन प्रदर्शितमन्ते, इत्यलं रहस्यप्रकटनेन । एवंविधायाः

` ...................... न विद्या मातृकापरा ।`

इत्याम्नायसूचितप्रभावाया मातृकायाः संबन्धिनश्चक्रस्य प्रोक्तानु-त्तरानन्देच्छादिशक्तिसमूहस्य चिदानन्दघनस्वस्वरूपसमावेशमयः सम्यक् बोधो भवति । एतच्चेह दिङ्मात्रेणोट्टङ्कितम् । विततं तु अस्मत्-प्रभुपादैः श्रीपरात्रिंशकाविवरण-तन्त्रालोकादौ प्रकाशितम् । उक्तं च श्रीसिद्धामृते

`सात्र कुण्डलिनी बीजजीवभूता चिदात्मका ।
तज्जं ध्रुवेच्चोन्मेषाख्यं त्रिकं वर्णास्ततः पुनः ।।
आ इत्यवर्णादित्यादि यावद्वैसर्गिकी कला ।
ककारादिसकारान्ता विसर्गात्पञ्चधा स च ।।
बहिश्चान्तश्च हृदये नादेऽथ परमे पदे ।
बिन्दुरात्मनि मूर्धान्ते हृदयाद्व्यापको हि सः ।।

आदिमान्त्यविहीनास्तू मन्त्राः स्युः शरदभ्रवत् ।
गुरोर्लक्षणमेतावदादिमान्त्यं च वेदयेत् ॥
पूज्यः सोऽहमिव ज्ञानी भैरवो देवतात्मकः ।
श्लोकगाथादि यत्किञ्चिदादिमान्त्ययुतं यतः ॥
तस्माद्विदंस्तथा सर्वं मन्त्रत्वेनैव पश्यति ।`

इति । एतच्च स्पन्दे

`सेयं क्रियात्मिका शक्तिः शिवस्य पशुवर्तिनी ।
बन्धयित्री ....`

इत्युपक्रम्य

`स्वमार्गस्था ज्ञाता सिद्ध्युपपादिका ॥`

इत्यनेनैव भङ्ग्या सूचितम् ॥७॥

ईदृशस्य अस्य मातृकाचक्रसंबोधवतः —

शरीरं हविः ॥८॥

सर्वैश्वर्यप्रमातृत्वेन अभिषिक्तं स्थूलसूक्ष्मादिस्वरूपं शरीरं तत् महायोगिनः परस्मिन् चिदग्नौ हूयमानं हविः, शरीरप्रमातृताप्रशमनेन सदैव चिन्मातृताभिनिविष्टत्वात् । यदुक्तं श्रीविज्ञानभैरवे

`महाशून्यालये वह्नौ भूताक्षविषयादिकम् ।
हूयते मनसा साकं स होमः स्रुक्च चेतना ॥`

इति । श्रीतिमिरोद्घाटेऽपि

`यः प्रियो यः सुहृद्बन्धुर्यो दाता योऽतिवल्लभः ।
तदङ्गं भक्षणाद्देवि ह्युत्पतेद्गगनाङ्गना ॥`

इति । अत्र हि देहप्रमातृताप्रशमनमेव पिण्डार्थः । श्रीमद्भगवद्गीतास्वपि

`सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे ।
आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति ज्ञानदीपिते ॥`

इति । स्पन्दे तु

`यदा क्षोभः प्रलीयेत तदा स्यात्परमं पदम् ।`

इत्यनेनैव संगृहीतम् । क्षोभो देहाद्यहंप्रत्ययरूपः,
इति हि तद्वृत्तौभट्टश्रीकल्लटः ॥८॥

अस्य च-

ज्ञानमन्नम् ॥९॥

यत्पूर्व `ज्ञानं बन्धः` (१-२) इत्युक्तं तत अद्यमानत्वात्, ग्रस्यमानत्वात्
योगिनामन्नम् । यत्संवादितं प्राक्

`मृत्युं च कालं च कलाकलापं
विकारजातं प्रतिपत्तिसात्म्यम् ।
ऐकात्म्य-नानात्म्यवितर्कजातं
तदा स सर्वं कवलीकरोति ॥`

इति ।

अथ च यत्स्वरूपविमर्शात्मकं ज्ञानं तत् अस्य अन्नं, पूर्णपरितृप्तिकारितया
स्वात्मविश्रान्तिहेतुः । तदुक्तं श्रीविज्ञानभैरवे

`अत्रैकतम युक्तिस्थे योत्पद्येत दिनाद्दिनम् ।
भरिताकारिता सात्र तृप्तिरत्यन्तपूर्णता ॥`

इति । युक्तिर्हि तत्र द्वादशोत्तरशतभूमिकाज्ञानरूपैव । एतच्च स्पन्दे

`प्रबुद्धः सर्वदा तिष्ठेत् ...।`

इत्यनया कारिकया संगृहीतम् ॥९॥

यदा तु एवं सततावहितो न भवति,
तदा ज्ञानवतोऽपि अस्य अवधानावलेपात्-

विद्यासंहारे तदुत्थस्वप्नदर्शनम् ॥१०॥

प्रोक्तज्ञानस्फाररूपायाः शुद्धविद्यायाः संहारे, निमज्जने, तदुत्थस्य, क्रमात्क्रमन्यक्कृतविद्यासंस्कारस्य स्वप्नस्य, भेदमयस्य विकल्पप्रपञ्चरूपस्य दर्शनं, स्फुटम् उन्मज्जनं भवति । तदुक्तं श्रीमालिनीविजये

`न चैतदप्रसन्नेन शङ्करेणोपदिश्यते ।
कथञ्चिदुपदिष्टेऽपि वासना नैव जायते ॥`

इत्युपक्रम्य

`वासनामात्रलाभेऽपि योऽप्रमत्तो न जायते ।
तमनित्येषु भोगेषु योजयन्ति विनायकाः ॥`

इति । तदेतत्

`अन्यथा तु स्वतन्त्रा स्यात्सृष्टिस्तद्धर्मकत्वतः ।
सततं लौकिकस्येव जाग्रत्स्वप्नपदद्वये ॥`

इत्यनेन स्पन्दे संगृहीतम् । अतश्च नित्यं शुद्धविद्याविमर्शन-परेणैव योगिना भाव्यम इत्युपदिष्टं भवति । यथोक्तम्

`तस्मान्न तेषु संसक्तिं कुर्वीतोत्तमवाञ्छया ।`

इति श्रीपूर्वे । श्रीस्पन्देऽपि

`अतः सततमुद्युक्तः स्पन्दतत्त्वबिविक्तये ।
जाग्रदेव निजं भावमचिरेणाधिगच्छति ॥`

इति । एवं `चित्तं मन्त्रः` (२-१)

इत्यतः प्रभृति मन्त्रवीर्य-मुद्रावीर्यानुसंधिप्रधानम्

`उच्चाररहितं वस्तु चेतसैव विचिन्तयन् ।

यं समावेशमाप्नोति शाक्तः सोऽत्राभिधीयते ॥`

इत्याम्नातं शाक्तोपायं विविच्य, अवधानावलिप्तं प्रति `विद्यासंहारे तदुत्थ-स्वप्नदर्शनम्` (२-१०) इति सूत्रेण एतदनुषङ्गेण आणवोपायप्रतिपादनस्य अवकाशो दत्तः । इति शिवम् ॥१०॥

शिवसूत्रविमर्शिनी

अथ

तृतीय उन्मेषः

—:०:—

इदानीमाणवोपायं प्रतिपिपादयिषुः, अणोः तावात्स्वरूपं दर्शयति-

आत्मा चित्तम् ॥१॥

यदेतत् विषयवासनाच्छुरितत्वात् नित्यं तदध्यवसायादिव्यापारबुद्ध्य-हङ्कृन्मनोरूपं चित्तं, तदेव अतति, चिदात्मकस्वस्वरूपाख्यात्या सत्त्वा-दिवृत्त्यवलम्बनेन योनीः संचरति, इति आत्मा अणुरित्यर्थः । न तु चिदेकरूपस्य अस्य अतनमस्ति । अत एव `चैतन्यमात्मा` (१-१) इति-स्वभावभूततात्त्विकैतत्स्वरूपप्रतिपादनाशयेन पूर्वमात्मा लक्षितः । इदानीं तु एतदीयसंकोचावभासप्रधानाणवदशौचित्येन, इति न पूर्वापरवैषम्यम् ॥१॥

अस्य चित्तस्वरूपस्य अण्वात्मनः—

ज्ञानं बन्धः ॥२॥

सुखदुःखमोहमयाध्यवसायादिवृत्तिरूपं तदुचितभेदावभासनात्मकं यत् ज्ञानं, तत्बन्धः । तत्पाशितत्वादेव हि अयं संसरति ।

तदुक्तं श्रीतन्त्रसद्भावे

'सत्त्वस्थो राजसस्थश्च तमस्थो गुण वेदकः ।
एवं पर्यटते देही स्थानात्स्थानान्तरं व्रजेत् ॥'

इति । एतदेव

'तन्मात्रो दयरूपे ण मनोऽहंबुद्धिवर्तिना ।
पुर्यष्टकेन संरुद्धस्तदुत्थं प्रत्ययोद्भवम् ॥
भुङ्क्ते परवशो भोगं तद्भावात्संसरेत् ... ।'

इत्यनेनानूदितम् ।

'......................अतः ।
संसृतिप्रलयस्यास्य कारणं संप्रचक्ष्महे ॥'

इत्येतत्प्रतिविधानाय स्पन्दशास्त्रे ॥२॥

ननु च

'ज्ञानं प्रकाशकं लोके आत्मा चैव प्रकाशकः ।
अनयोरपृथग्भावाज्ज्ञाने ज्ञानी प्रकाशते ।'

इति-श्रीविज्ञानभैरवोक्तदृष्ट्या ज्ञानमपि प्रकाशमयमेव, इतिकथमस्य बन्धरूपत्वम् । सत्यमेतत् यदि परमेश्वरप्रसादादेवं प्रत्यभिज्ञायेत, यदा तु तन्मायाशक्तितो नैवं विमर्शस्तदा-

कलादीनां तत्त्वानामविवेको माया ॥३॥

किञ्चित्कर्तृतादिरूपकलादिक्षित्यन्तानां तत्त्वानां कञ्चुक-पुर्यष्टक-स्थूलदेहत्वेन अवस्थितानां योऽयमविवेकः, पृथक्त्वाभिमतानामेव

अपृथगात्मत्वेन प्रतिपत्तिः, सा माया तत्त्वाख्यातिमयः प्रपञ्चः ।
तदुक्तं श्रीतन्त्रसद्भावे

`कालोद्वलितचैतन्यो विद्याद र्शितगोचरः ।
रागेण रञ्जितात्मासौ बुद्ध्यादिकरणैर्युतः ।।
एवं मायात्मको बन्धः प्रोक्तस्तस्य दरात्मकः ।
तदाश्रयगुणो धर्मोऽधर्मश्चैव समासतः ।।
तत्रासौ संस्थितः पाश्यःपाशितस्तैस्तु तिष्ठति ।`

इति । स्पन्दे तु

`अप्र बुद्धधियस्त्वेते स्वस्थितिस्थगनोद्यताः ।`

इत्यनेन एतत् भङ्ग्या उक्तम् ।।३।।

अतश्च एतत्प्र-शमाय—

शरीरे संहारः कलानाम् ।।४।।

महाभूतात्मकं, पुर्यष्टकरूपं, समनान्तं यत स्थूलं, सूक्ष्मं, परं शरीरं, तत्र याः पृथिव्यादिशिवान्ततत्त्वरूपाः कला भागाः, तासां संहारः, स्वकारणे लयभावनया दाहादिचिन्तनयुक्त्या वा ध्यातव्यः, इति शेषः ।
यदुक्तं श्रीविज्ञानभैरवे

`भुवनाध्वादिरू पेण चिन्तयेत्क्रमशोऽखिलम् ।
स्थूलसूक्ष्मपरस्थित्या यावदन्ते मनोलयः ।।`

इति । तथा

`कालाग्निना कालपदादुत्थितेन स्वकं पुरम् ।
प्लुष्टं विचिन्तयेदन्ते शान्ताभासः प्रजायते ।।`

इति । एवमादि च सर्वागमेष्वस्ति । अत एव

`उच्चार करणध्यानवर्णस्थानप्रकल्पनैः ।
योभवेत्स समावेशः सम्यगाणव उच्यते ॥`

इति श्रीपूर्वशास्त्रे ध्यानादि एव आणवत्वेन उक्तम् । एतच्च स्थूलत्वात् शाक्तोपायप्रकाशात्मनि स्पन्दशास्त्रे न संगृहीतम् । यत्तु अत्र पर्यवसानभङ्ग्या शाक्तादि अस्ति, तत् अस्माभिः अत्रापि स्पन्दग्रन्थात् संवादितं, संवादयिष्यते च किंचित् ॥ ४॥

एवं ध्यानाख्यमाणवमुपायं प्रदर्श्य, तदेकयोगक्षेमान् प्राणायाम-धारणा-प्रत्याहार-समाधीन् प्रदर्शयति—

नाडीसंहार-भूतजय-भूतकैवल्य-भूतपृथक्त्वानि ॥५॥

योगिना भावनीयानि इति शेषः । नाडीनां प्राणापानादिवाहीनीनां सुषीणां संहारः, प्राणापानयुक्त्या एकत्र उदानवह्न्यात्मनि मध्यनाड्यां विलीनतापादनम् । यदुक्तं श्रीमत्स्वच्छन्दे

`अपसव्येन रेच्येत सव्येनैव तु पूरयेत् ।
नाडीनां शोधनं ह्यतन्मोक्षमार्गपथस्य च ॥
रेचनात्पूरणाद्रोधात्प्राणायामा स्त्रिधा स्मृताः ।
सामान्या बहिरेते तु पुनश्चाभ्यन्तरे त्रयः ॥
आभ्यन्तरेण रेच्येत पूर्येताभ्यन्तरेण तु ।
निःस्पन्दं कुम्भकं कृत्वा कार्याश्चाभ्यन्तरास्त्रयः ॥`

इति । भूतानां पृथिव्यादीनां जयो धारणाभिर्वशीकारः । यथोक्तं तत्रैव

`वायवी धारणाङ्गुष्ठे आग्नेयी नाभिमध्यतः ।
माहेयी कण्ठदेशे तु वारुणी घण्टिकाश्रिता ॥
आकाशधारणा मूर्ध्नि सर्वसिद्धिकरी स्मृता ।`

इति । भूतेभ्यः कैवल्यं, चित्तस्यततः प्रत्याहरणम् । यदुक्तं तत्रैव

`नाभ्यां हृदयसंचारान्मनश्चेन्द्रियगोचरात् ।
प्राणायामश्चतुर्थम्तु सुशान्त इति स्मृतः ॥`

इति । हृदयान्नाभौ प्राणस्य, विषयेभ्यो मनसश्च तत्रैव संचारणादित्यर्थः । भूतेभ्यः पृथक्त्वं, तदनुपरक्तस्वच्छन्दचिदात्मता । यदुक्तं तत्रैव

`भित्त्वा क्रमेण सर्वाणि उन्मनान्तानि यानि च ।
पूर्वोक्तलक्षणैर्देवि त्यक्त्वा स्वच्छन्दतां व्रजेत् ॥`

इति । `भूतसंधानभूतपृथक्त्वविश्वसंघट्टाः` (१-२०) इति यत् पुर्वमुक्तम्, तत् शाम्भवोपायसमाविष्टस्य अयत्नतो भवति । इतं तु आणवोपायप्रयत्नसाध्यमिति विशेषः ॥५॥

एवं देहशुद्धि-भूतशुद्धि-प्राणायाम-प्रत्याहार-धारणा-ध्यान समाधिभिर्या तत्तत्तत्त्वरूपा सिद्धिर्भवति सा मोहावरणात्, न तु तत्त्वज्ञानादित्याह—

मोहावरणात्सिद्धिः ॥६॥

मोहयति इति मोहो, माया, तत्कृतादावरणात् प्रोक्तधारणा-दिक्रमसमासादिता तत्तत्तत्त्वभोगरूपा सिद्धिर्भवति । न तु परतत्त्वप्रकाशः । यदुक्तं श्रीलक्ष्मीकौलार्णवे

`स्वयम्भूर्भगवान्देवो जन्मसंस्कारवर्जितः ।
निर्विकल्पं परं धाम अनादिनिधनं शिवम् ॥
प्रत्यक्षं सर्वजन्तूनां न च पश्यति मोहितः ।`

इति । विगलितमोहस्य तु

`मध्यमं प्राणमाश्रित्य प्राणापानपथान्तरम् ।
आलम्ब्य ज्ञानशक्तिं च तत्स्थं चैवासनं लभेत् ॥

प्राणादिस्थूलभावं तु त्यक्त्वा सूक्ष्ममथान्तरम् ।
सूक्ष्मातीतं तु परमं स्पन्दनं लभ्यते यतः ।।
प्राणायामः स निर्दिष्टो यस्मान्न च्यवते पुनः ।
शब्दादिगुणवृत्तिर्या चेतसा ह्यनुभूयते ।।
त्यक्त्वा तां परमं धाम प्रविशेत्तत्स्वचेतसा ।
प्रत्याहार इति प्रोक्तो भवपाशनिकृन्तनः ।।
धीगुणान्समतिक्रम्य निर्ध्येयं परमं विभुम् ।
ध्यात्वा ध्येयं स्वसंवेद्यं ध्यानं तच्च विदुर्बुधाः ।।
धारणा परमात्मत्वं धार्यते येन सर्वदा ।
धारणा सा विनिर्दिष्टा भवपाशनिवारिणी ।।
शिवोऽहमद्वितीयोऽहं समाधिः स परः स्मृतः ।।'

इति श्रीमन्मृत्युजिद्भट्टारकनिरूपितनीत्या धारणदिभिरपि परतत्त्व-समावेश एव भवति, न तु मितसिद्धिः ।।६।।

तदाह—

मोहजयादनन्ताभोगात्सहजविद्याजयः ।।७।।

मोहस्य, अख्यात्यात्मकसमनान्तपाशात्मनो मायाया जयाद्, अभिभवात् ।
कीदृशात्? अनन्तः, संस्कारप्रशमपर्यन्तः आभोगो विस्तारो यस्य तादृशात्

'वेदनानादिधर्मस्य ....।'

इत्यादिना निरूपितरूपायाः सहजविद्याया जयो, लाभो भवति ।
आणवोपायस्यापि शाक्तोपायपर्यवसानादित्युक्तत्वात् ।
तथा च श्रीस्वच्छन्दे

'समनान्तं वरारो हे पाशजालमनन्तकम् ।'

इत्युपक्रम्य

'पाशावलोकनं त्यक्त्वा स्वरूपालोकनं हि यत् ।
आत्मव्याप्तिर्भवत्येषा शिवव्याप्तिस्ततोऽन्यथा ॥
सर्वज्ञादिगुणा येऽर्था व्यापकान्भावयेद्यदा ।
शिवव्याप्तिर्भवत्येषा चैतन्ये हेतुरूपिणी ॥'

इति ग्रन्थेन आत्मव्याप्त्यन्तस्य मोहस्य जयात् उन्मनाशिवव्याप्त्यात्मनः सहजविद्यायाः प्राप्तिरुक्ता । यदुक्तं तत्रैव

'आत्मतत्त्वं ततस्त्यक्त्वा विद्यातत्त्वे नियोज येत् ।
उन्मना सा तु विज्ञेया मनः संकल्प उच्यते ॥
संकल्पात्क्रमतो ज्ञानमुन्मनं युगपत्स्थितम् ।
तस्मात्सा च परा विद्या यस्मादन्या न विद्यते ॥
विन्दते ह्यत्र युगपत् सर्वज्ञादि गुणान्परान् ।
वेदनानादिधर्मस्य परमात्मत्वबोधना ॥
वर्जनापरमात्मत्वे तस्माद्विद्येति चोच्यते ।
तत्रस्थो व्यञ्जयेत्तेजः परं परमकारणम् ॥'

इति ॥७॥

एवमयमासादितसहजविद्यः-

जाग्रद्द्वितीयकरः ॥८॥

लब्ध्वापि शुद्धविद्यां तदैकध्यव्याप्तौ जागरूकः, पूर्णविमर्शात्मकस्वाहन्तापेक्षया यत् द्वितीयमिदन्तावमृश्यं वेद्यावभासात्मकं जगत्, तत् करो रश्मिर्यस्य तथाविधो भवति । विश्वमस्य स्वदीधितिकल्पं स्फुरति इत्यःर्थ । यथोक्तं श्रीविज्ञानभैरवे

'यत्र यत्राक्षमर्गेण चैतन्यं व्यज्यते विभोः ।
तस्य तन्मात्रधर्मित्वाच्चिल्लयाद्भरितात्मता ॥'

इति । श्रीसर्वमङ्गलायामपि

'शक्तिश्च शक्तिमांश्चैव पदार्थद्वयमुच्यते ।
शक्तयोऽस्य जगत्कृत्स्नं शक्तिमांस्तु महेश्वरः ॥'

इति ॥८॥

ईदृशश्चायं सर्वदा स्वस्वरूपविमर्शाविष्टः—

नर्तक आत्मा ॥९॥

नृत्यति, अन्तर्निगूहितस्वस्वरूपावष्टम्भमूलं तत्तज्जागरादिनानाभूमिकाप्रपञ्चं स्वपरिस्पन्दलीलयैव स्वभित्तौ प्रकटयति इति नर्तक आत्मा । तदुक्तं श्रीनैश्वासदेवीमहेश्वरनर्तकाख्ये सप्तमपटले देवीकृतस्तवे

'त्वमेकांशेनान्तरात्मा नर्तकः कोशरक्षिता ॥'

इति । भट्टश्रीनारायणेनापि

'विसृष्टाशेषसद्बीजगर्भं त्रैलोक्यनाटकम् ।
प्रस्ताव्य हर संहर्तुं त्वत्तः कोऽन्यः कविः क्षमः ॥'

इति । सर्वागमोपनिषदि श्रीप्रत्यभिज्ञायाम्

'संसारनाट्यप्रवर्तयिता सुप्ते जगति जागरूक एक एव परमेश्वरः ॥'

इति ॥९॥

एवं-विधस्य अस्य जगन्नाट्यनर्तकस्य भूमिकाग्रहण-पदबन्ध-स्थानरङ्गमाह-

रङ्गोऽन्तरात्मा ॥१०॥

रज्यतेऽस्मिन् जगन्नाट्यक्रीडाप्रदर्शनाशयेनात्मना इति रङ्गः, तत्तद्भूमिकाग्रहणस्थानम् अन्तरात्मा, संकोचावभाससतत्त्वः शून्यप्रधानः प्राणप्रधानो वा पुर्यष्टकरूपो देहापेक्षया अन्तरो जीवः । तत्रा हि अयं कृतपदः स्वकरणपरिस्पन्दक्रमेण जगन्नाट्यमाभासयति ।

उक्तं च श्रीस्वच्छन्दे

> `पुर्यष्टकसमा वेशाद्विच रन्सर्वयोनिषु ।
> अन्तरात्मा स विज्ञेयः ....॥

इति ॥१०॥

इत्थमन्तरात्मरङ्गे नृत्यतोऽस्य-

प्रेक्षकाणीन्द्रियाणि ॥११॥

योगिनश्चक्षुरादीनि इन्द्रियाणि हि संसारनाट्यप्रकटनप्रमोदनिर्भनं स्वस्वरूपम् अन्तर्मुखतया साक्षात्कुर्वन्ति, तत्प्रयोगप्ररूढ्या विगलितविभागां चमत्काररससंपूर्णतामापाद यन्ति । यच्छ्रुतिः

> `कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षद् आवृत्तचक्षुरमृतत्वमश्नन् ॥`
> (कठोपनिषदि अ०२ । व०४ । मं०१) ।

इति ॥११॥

धीवशात्सत्त्वसिद्धिः ॥१२॥

धीः, तात्त्विकस्वरूपविमर्शनविशदा विशदा धिषणा तद्वशात् सत्त्वस्य स्फुरत्तात्मनः सूक्ष्मस्य आन्तरपरिस्पन्दस्य सिद्धिरभिव्यक्तिर्भवति । नाट्ये च सात्त्विकाभिनयसिद्धिर्बुद्धिकौशलादेव लभ्यते ॥१२॥

एवं स्फुरत्तात्मकसत्त्वासादनातेव अस्य योगिनः—

सिद्धः स्वतन्त्रभावः ॥१३॥

सिद्धः, संपन्नः, स्वतन्त्रभावः, सहजज्ञत्व-कर्तृत्वात्मकम् अशेषविश्ववशीकारि स्वातन्त्र्यम् । यदुक्तं श्रीश्रीनाथपादैः

`श्रयेत्स्वातन्त्र्यशक्तिं स्वां सा श्रीकाली परा कला ।`

इति । श्रीस्वच्छन्देऽपि

`सर्वतत्त्वानि भूतानि मन्त्रवर्णाश्च ये स्मृताः ।
नित्यं तस्य वशास्ते वै शिवभावनया सदा ॥`

इति ॥१३॥

एष स्वतन्त्रभावोऽस्य—

यथा तत्र तथान्यत्र ॥१४॥

यत्र देहे योगिनः स्वाभिव्यक्तिर्जाता तत्र यथा, तथा अन्यत्र सर्वत्र सदावहितस्य सा भवति । यथोक्तं श्रीस्वच्छन्दे

`स्वच्छन्दश्चैव स्वच्छन्दः स्वच्छन्दो विचरेत्सदा ।`

इति । श्रीस्पन्देऽपि

`लभते तत्प्रयत्नेन परीक्ष्यं तत्त्वमादरात् ।
यतः स्वतन्त्रता तस्य सर्वत्रेयमकृत्रिमा ॥`

इति ॥१४॥

न चैवमपि उदासीनेन अनेन भाव्यम् अपि तु—

बीजावधानम् ॥१५॥

कर्तव्यमिति शेषः बीजं विश्वकारणं स्फुरत्तात्मा परा शक्तिः । यदुक्तं श्रीमृत्युजिद्भट्टारके

`सा योनिः सर्वदेवानां शक्तीनां चाप्यनेकधा ।
अग्नीषोमात्मिका योनिस्ततः सर्वं प्रवर्तते ॥`

इत्यादि । तत्र परशक्त्यात्मनि बीजे, अवधानं भूयो भूयश्चित्तनिवेशनं कार्यम् ॥१५॥

एवं हि सति असौ योगी—

आसनस्थः सुखं ह्रदे निमज्जति ॥१६॥

आस्यते, नित्यमैकात्म्येन स्थीयते अस्मिन् इति आसनं, परं शाक्तं बलम्, यस्तत्र तिष्ठति, परिहृतपरापरध्यानधारणादिसर्वक्रियाप्रयासो नित्यमन्तर्मुखतया तदेव परामृशति यः, स सुखमनायासतया, ह्रदे, विश्वप्रवाहप्रसरहेतौ स्वच्छोच्छलत्तादियोगिनि परामृतसमुद्रे निमज्जति, देहादिसंकोचसंस्कारत्रोडनेन तन्मयीभवति । यदुक्तं श्रीमृत्युजिद्भट्टारके एव

`नोर्ध्वे ध्यानं प्रयुञ्जीत नाधस्तान्न च मध्यतः ।
नाग्रतः पृष्ठतः किञ्चिन्न पार्श्वे नोभयोरपि ॥
नान्तः शरीर संस्थं तु न बाह्ये भावयेत्क्वचित् ।
नाकाशे बन्धयेल्लक्ष्यं नाधो दृष्टिं निवेशयेत् ॥
न चक्षुर्मीलनं किञ्चिन्न किंचिद्दृष्टिबन्धनम् ।
अवलम्बं निरालम्बं सालम्बं नैव भावयेत् ॥
नेन्द्रियाणि न भूतानि शब्दस्पर्शरसादयः ।
एवं त्यक्त्वा समाधिस्थः केवलं तन्मयीभवेत् ॥

सावस्था परमा प्रोक्ता शिवस्य परमात्मनः ।
निराभासं पदं तत्तु तत्प्राप्य न विनिवर्तते ॥'

इति ॥१६॥

तदेवं नाडीसंहाराद्याणवोपायक्रमासादितमोहजयोन्मज्जच्छुद्धविद्यात्मक-शाक्तबलासादनप्रकर्षाद् आत्मीकृतपरामृतह्रदात्मकशाम्भवपदो योगी—

स्वमात्रानिर्माणमापादयति ॥१७॥

स्वस्य चैतन्यस्य संबन्धिनी मात्रा चिद्रसाश्यानतात्मा अंशः, तद्रूपं यथेष्टवेद्यवेदकावभासात्मकं निर्माणमापादयति, निर्मितत्वेन दर्शयति ।
यदुक्तं श्रीस्वच्छन्दे

'तदेव भवति स्थूलं स्थूलोपाधिवशात्प्रिये ।
स्थूलसूक्ष्मविभेदेन तदेकं संव्यवस्थितम् ॥'

इति । प्रत्यभिज्ञायामपि

'आत्मानमत एवायं ज्ञेयीकुर्यात्पृथक्स्थिति ।
ज्ञेयं न तु ....॥'

इति । आगमेऽपि

'जलं हिमं च यो वेद गुरुवक्त्रागमात्प्रिये ।
नास्त्येव तस्य कर्तव्यं तस्यापश्चिमजन्मता ॥'

इति अनेनैव आशयेन उक्तम् । एतदेव

'इति वा यस्य संवित्तिः क्रीडात्वेनाखिलं जगत् ।
स पश्यन्सततं युक्तो जीवन्मुक्तो न संशयः ॥'

इति अनेन स्पन्दे प्रतिपादितम् ॥१७॥

न चैवं स्वशक्तिनिर्मितभूत-भावशरीरवतोऽस्य जन्मादिबन्धः कश्चिदित्याह—

विद्याऽविनाशे जन्मविनाशः ।।१८।।

प्रोक्तायाः सहजविद्याया अविनाशे सततोन्मग्नतया स्फुरणे, जन्मनः अज्ञान-सहकारिकर्महेतुकस्य दुःखमयस्य देहेन्द्रियादिसमुदायस्य, नाशो विध्वंसः संपन्न एव । यदुक्तं श्री श्रीकण्ठ्याम्

`सप्रपंञ्चं परित्यज्य हेयोपादेयलक्षणम् ।
तृणादिकं तथा पर्णं पाषाणं सचराचरम् ।।
शिवाद्यवनिपर्यन्तं भावाभावोपबृंहितम् ।
सर्वं शिवमयं ध्यात्वा भूयो जन्म न प्राप्नुयात् ।।`

इति । श्रीस्वच्छन्दे

`स्वनिर्वाणं परं शुद्धं गुरुपारम्परागतम् ।
तद्विदित्वा विमुच्येत गत्वा भूयो न जायते ।।`

इति । श्रीमृत्युजित्यपि

`तत्त्वत्रयविनिर्मुक्तं शाश्वतं त्वचलं ध्रुवम् ।
दिव्येन योगमर्गेण दृष्ट्वा भूयो न जायते ।।`

इति ।।१८।।

यदा तु शुद्धविद्यास्वरूपम् अस्य निमज्जति तदा—

कवर्गादिषु माहेश्वर्याद्याः पशुमातरः ।।१९।।

अधिष्टात्र्यो भवन्ति इति शेषः ।

`या सा शक्तिर्जगद्धातुः कथिता समवायिनी ।
इच्छात्वं तस्य सा देवि सिसृक्षोः प्रतिपद्यते ।

सैकापि सत्यनेकत्वं यथा गच्छति तच्छृणु ॥
एवमेतदिति ज्ञेयं नान्यथेति सुनिश्चितम् ।
ज्ञापयन्ती जगत्यत्र ज्ञानशक्तिर्निगद्यते ॥
एवं भूतमिदं वस्तु भवत्विति यदा पुनः ।
जाता तदैव तत्तद्वत्कुर्वन्त्यत्र क्रियोच्यते ॥
एवं सैषा द्विरूपापि पुनर्भेदैरनन्तताम् ।
अर्थोपाधिवशात्प्राप्ता चिन्तामणिरिवेश्वरी ॥
तत्र तावत्समापन्नमातृ भावा विभिद्यते ।
द्विधा च नवधा चैव पञ्चाशद्वा च मालिनी ॥
बीजयोन्यात्मकाद्भेदाद्द्विधा बीजं स्वरा मताः ।
कादिभिश्च स्मृता योनिर्नवधा वर्गभेदतः ॥
बीजमत्र शिवः शक्तिर्योनिरित्यभिधीयते ।
वर्गाष्टकविभेदेन माहेश्वर्यादि चाष्टकम् ॥
प्रतिवर्णविभेदेन शतार्धकिरणोज्ज्वला ।
रुद्राणां वाचकत्वेन तत्संख्यानां निवेशिता ॥'

इति श्रीमालिनीविजयनिरूपितनीत्या पारमेश्वरी परावाक्प्रसरन्ती, इच्छा-ज्ञान-क्रियारूपतां श्रित्वा, बीजयोनि-वर्ग-वर्ग्यादिरूपा शिव-शक्ति-माहेश्वर्यादि-वाचक-आदि-क्षान्तरूपां मातृकात्मतां श्रित्वा, सर्वप्रमातृषु अविकल्पक-सविकल्पक-तत्तत्संवेदनदशासु, अन्तः परामर्शात्मना स्थूल-सूक्ष्मशब्दानुवेधं विदधाना, वर्ग-वर्ग्यादिदेवताधिष्ठानादिद्वारेण स्मय-हर्ष-भय-राग-द्वेषादिप्रपंचं प्रपञ्चयन्ती, असंकुचितस्वतन्त्रचिद्घनस्वस्वरूप-मावृण्वाना संकुचितपरतन्त्रदेहादिमयत्वमापादयति । तदुक्तं श्रीतिमिरोद्घाटेपि

'करन्ध्र चितिमध्यस्था ब्रह्मपाशावलम्बिकाः ।

पीठेश्वर्यो महाघोरा मोहयन्त्यो मुहुर्मुहुः ।।`

इति पूर्वमपि संवादितम् । `ज्ञानाधिष्ठानं मातृका` (१-४-) इति सामान्येन उक्तम्, इदं तु प्राप्ततत्त्वोऽपि प्रमाद्यन् माहेश्यादिभिः पशुजनाधिष्ठातृभूताभिरपि शब्दानुवेधद्वारेण मोह्यते इत्याशयेन इति विशेषः ।।१९।।

यत एवम्, अतः शुद्धविद्यास्वरूपमुक्तयुक्तिभिरासादितमपि यथा न नश्यति, तथा सर्वदशासु योगिना सावधानेन भवितव्यम् इत्याह—

त्रिषु चतुर्थं तैलवदासेच्यम् ।।२०।।

त्रिषु जागरादिषु पदेषु, चतुर्थं शुद्धविद्याप्रकाशरूपं तुर्यानन्दरसात्मकं धाम, तैलवदिति, यथा तैलं क्रमेण अधिकमधिकं प्रसरद् आश्रयं व्याप्नोति तथा आसेच्यम् । त्रिष्वपि पदेषु उन्मेषोपशान्त्यात्मकाद्यन्तकोट्योः परिस्फुरता तुर्यरसेन मध्यदशामपि अवष्टम्भयुक्तया व्याप्नुयात् येन तन्मयीभावमाप्नुयात् । `जाग्रत्स्वप्नसुषप्तेषु तुर्याभोगसंभवः` (१-७) इत्यनेन उद्यम-शक्तिचक्रानुसंध्यवष्टम्भभाजः स्वरसप्रसरज्जागरादिपदेषु सत्तामात्रं तुर्यस्योक्तम् । `त्रितयभोक्ता वीरेशः` (१-११) इति शाम्भवोपायानुगुणहठपाकयुक्त्या जागरादिसंहारो दर्शितः । अनेन तु सूत्रेण आणवोचितावष्टम्भयुक्त्या दलकल्पं जागरादित्रयं तुर्यरसासिक्तं कार्यम् इत्युक्तम्, इति विशेषः ।।

अत्रोपायमाह—

मग्नः स्वचित्तेन प्रविशेत् ।।२१।।

`प्राणादिस्थूल भावं तु त्यक्त्वा सूक्ष्ममथान्तरम् ।
सूक्ष्मातीतं तु परमं स्पन्दनं लभ्यते यतः ।।`

इत्युपक्रम्य

` ............... प्रविशेत्तत्स्वचेतसा ।।`

इति श्रीमृत्युजिद्भट्टारक निरूपितनीत्या प्राणयाम-ध्यान-धारणादि-स्थूलोपायान् परित्यज्य, स्वचित्तेन, अविकल्पकरूपेण अन्तर्मुखान्तरविमर्श-चमत्कारात्मना संवेदनेन, प्रविशेत् समाविशेत्। कीदृक् सन् ? मग्नः शरीर-प्राणादिप्रमातृतां तत्रैव चिच्चमत्काररसे मज्जनेन प्रशमयन्। तदुक्तं श्रीस्वच्छन्दे

`व्यापारं मानसं त्यक्त्वा बोधरूपेण योजयेत् ।
तदा शिवत्वमभ्येति पंशुर्मुक्तो भवार्णवात् ।।`

इति । श्रीविज्ञानभट्टारकेऽपि

`मानसं चेतना शक्तिरात्मा चेति चत्तुष्टयम् ।
यदा प्रिये परिक्षीणं तदा तद्भैरवं वपुः ।।`

इति । एतदेव ज्ञानगर्भे स्तोत्रे

`विहाय सकलाः क्रिया जननि मानसीः सर्वतो
विमुक्तकरणक्रियानुसृतिपारतन्त्र्योज्ज्वलम् ।
स्थितैस्त्वदनुभावतः सपदि वेद्यते सा परा
दशा नृभिरतन्द्रितासमसुखामृतस्यन्दिनी ।।`

इत्यनेन महागुरुभिर्निबद्धम् ।।२१।।

इत्थं च परमपदप्रविष्टस्य अस्य वस्तुस्वाभाव्यात् यदा पुनः प्रसरणं भवति तदा—

प्राणसमाचारे समदर्शनम् ।।२२।।

परस्फुरत्तात्मकशाक्तपरिमलसंस्कृतस्य प्राणस्य, सम्यक् इति विकसितसमग्रग्रन्थ्यात्मकान्तरावष्टम्भबलात्, आ ईषत् बहिर्मन्दमन्दं चारे प्रसरणे, समं चिदानन्दघनात्मतया एकरूपं, दर्शनं संवेदनम्, अर्थात् सर्वदशासु अस्य भवति इत्यर्थः । उक्तं च श्रीमदानन्दभैरवे

'उत्सृज्य लौकिकाचारमद्वैतं मुक्तिदं श्रयेत् ।
स समं सर्वदेवानां तथा वर्णाश्रमादिके ॥
द्रव्याणां समतादर्शी स मुक्तः सर्वबन्धनैः ।'

इति । अत एव श्रीप्रत्यभिज्ञायाम्

'बुद्धिप्राणप्रसरेऽपि बाह्यदेशाद्युपादानानाहित संकोचानां
विश्वात्मस्वरूपलाभ एव ॥'

इत्युक्तम् ॥२२॥

यदा तु अन्तर्मुखतुर्यविधानावष्टम्भप्रकर्षलभ्यं तुर्यातीतपदम् एवमयं न समाविशति, अपि तु पूर्वापरकोटिसंवेद्यतुर्यचमत्कारमात्रे एव संतुष्यन्नास्ते, तदा अस्य—

मध्येऽवरप्रसवः ॥२३॥

पूर्वापरकोट्योस्तुर्यरसमास्वादयतो, मध्ये मध्यदशायाम्, अवरः अश्रेष्ठः, प्रसवो व्युत्थानात्मा कुत्सितः सर्गो जायते । न तु 'विद्यासंहारे तदुत्थस्वप्नदर्शनम्' (२-१०) इत्युक्तसूत्रार्थनीत्या सदा व्यामुह्यति इत्यर्थः ।
उक्तं च श्रीमालिनीविजये

'वासनामात्रलाभेऽपि योऽप्रमत्तो न जायते ।
तमनित्येषु भोगेषु योजयन्ति विनायकाः ॥
तस्मान्न तेषु संसक्तिं कुर्वीतोत्तमवाञ्छया ।'

इति प्रागपि संवादितम् ।।२३।।

एवमेव प्रसवेऽपि प्रवृत्ते यदि तुर्यरसावष्टम्भेन मध्यपदं सिञ्चति पुनरपि, तदा—

मात्रास्वप्रत्ययसंधाने नष्टस्य पुनरुत्थानम् ।।२४।।

मात्रासु पदार्थेषु स्वप्रत्ययसंधानम् ।

`चक्षुषा यच्च संधानं वाचा वा यश्च गोचरः ।
मनश्चिन्तयते यानि बुद्धिश्चैवाध्यवस्यति ।।
अहंकृतानि यान्येव यच्च वेद्यतया स्थितम् ।
यश्च नास्ति स तत्रैव त्वन्वेष्टव्यः प्रयत्नतः ।।`

इति श्रीस्वच्छन्दनिरूपितनीत्या `विश्वमिदम् अहम्` इति चिद्घनात्मरूपतां सर्वत्र अनुसंदधतः, पूर्वोक्तावरप्रसवात् नष्टस्य, अपहारिततुर्यैकघन-चमत्कारमयस्वभावस्य, पुनरुत्थानम् उन्मज्जनं तदैक्यसंपत्संपूर्णत्वं योगिनो भवति इत्यर्थः । तदुक्तं श्रीस्वच्छन्दे

`प्रसह्य चञ्चलीत्येव योगिनामपि यन्मनः ।`

इत्युपक्रम्य

`यस्य ज्ञेयमयो भावः स्थिरः पूर्णः समन्ततः ।
मनो न चलते तस्य सर्वावस्थागतस्य तु ।।
यत्र यत्र मनो याति ज्ञेयं तत्रैव चिन्तयेत् ।
चलित्वा यास्यते कुत्र सर्वं शिवमयं यतः ।।`

इति ।

`विषयेषु च सर्वेषु इन्द्रियार्थेषु च स्थितः ।
यत्र यत्र निरूप्येत नाशिवं विद्यते क्वचित् ।।`

इति च ॥२४॥

इत्थमासादितप्रकर्षो योगी—

शिवतुल्यो जायते ॥२५॥

तुर्यपरिशीलनप्रकर्षात् प्राप्ततुर्यातीतपदः परिपूर्णस्वच्छस्वच्छन्दचिदानन्दघनेन शिवेन भगवता तुल्यो, देहकलाया अविगलनात् तत्समो जायते । तद्विगलनेन साक्षाच्छिव एव असौ इत्यर्थः । तथा च श्रीकालिकाक्रमे

`तस्मान्नित्यमसंदिग्धं बुद्ध्वा योगं गुरोर्मुखात् ।
अविकल्पेन भावेनभावयेत्तन्मयत्वतः ॥
यावत्तत्समतां याति भगवान्भैरवोऽब्रवीत् ।`

इति ॥२५॥

एवमपि च `येनेदं तद्धि भोगतः` इत्याद्युक्तरीत्या उपनतभोगातिवाहनमात्रप्रयोजनात् देहस्थितिः अस्य न अतिक्रमणीया इत्याह—

शरीरवृत्तिर्व्रतम् ॥२६॥

प्रोक्तदृशा शिवतुल्यस्य योगिनः शिवाहंभावेन वर्तमानस्य, शरीरे वृत्तिर्वर्तनं यत्, तदेव व्रतम्, स्वस्वरूपविमर्शात्मकनित्योदितपरपूजातत्परस्य नियमेन अनुष्ठेयम् अस्य । तथा च श्रीस्वच्छन्दे

`सु प्रदीप्ते यथा वह्नौ शिखा दृश्येत चाम्बरे ।
देहप्राणस्थितोऽप्यात्मा तद्वल्लीयेत तत्पदे ॥`

इत्युक्त्या देहप्राणाद्यवस्थितस्यैव शिवसमाविष्टत्वमुक्तम् । न पुनस्तस्य देहस्थितिव्यतिरिक्तं व्रतमुपयुक्तम् । यदुक्तं श्रीत्रिकसारे

`देहोत्थिताभिर्मुद्राभिर्यः सदा मुद्रितो बुधः ।
स तु मुद्राधरः प्रोक्तः शेषा वै अस्थिधारकाः ।।`

इति । श्रीकुलपञ्चाशिकायामपि

`अव्यक्तलिङ्गिनं दृष्ट्वा संभाषन्ते मरीचयः ।
लिङ्गिनं नोपसर्पन्ति अतिगुप्ततरा यतः ।।`

इति ।।२६।।

एवं-विधस्य अस्य—

कथा जपः ।।२७।।

`अहमेव परो हंसः शिवः परमकारणम् ।`

इति-श्रीस्वच्छन्दनिरूपितनीत्या नित्यमेव पराहंभावनामयत्वात् ।

`तस्य देवातिदेवस्य परबोधस्वरूपिणः ।
विमर्शः परमा शक्तिः सर्वज्ञा ज्ञानशालिनी ।।`

इति-श्रीकालिकाक्रमनिरूपितनीत्या महामन्त्रात्मकाकृतकाहंविमर्शारूढस्य यद्यदालापादि तत्तदस्य स्वात्मदेवताविमर्शानवरतावर्तनात्मा जपो जायते । यदुक्तं श्रीविज्ञानभैरवे

`भूयो भूयः परे भावे भावना भाव्यते हि या ।
जपः सोऽत्र स्वयं नादो मन्त्रात्मा जप्य ईदृशः ।।

इति । तथा-

`सकारेण बहिर्याति हकारेण विशेत्पुनः ।
हंस-हंसेत्यमुं मन्त्रं जीवो जपति नित्यशः ।।
षट्शतानि दिवारात्रौ सहस्राण्येकविंशतिः ।
जपो देव्या विनिर्दिष्टः सुलभो दुर्लभो जडैः ।।`

इति ॥२७॥

इति ईदृग्जपव्रतवतोऽस्य चर्यामाह—

दानमात्मज्ञानम् ॥२८॥

प्रोक्तचैतन्यरूपस्य आत्मनो यत् ज्ञानं, साक्षात्कारः, तत् अस्य दानम्, दीयते परिपूर्णं स्वरूपम्, दीयते खण्ड्यते विश्वभेदः दायते शोध्यते मायास्वरूपम्, दीयते रक्ष्यते लब्धः शिवात्मा स्वभावश्च अनेन इति कृत्वा ।
अथ च दीयते इति दानम्; आत्मज्ञानमेव अनेन अन्तेवासिभ्यो दीयते ।
तदुक्तम्

`दर्शनात्स्पर्शनाद्वापि वितताद्भवसागरात् ।
तारयिष्यन्ति योगीन्द्राः कुलाचारप्रतिष्ठिताः ।`

इति ॥२८॥

यथोक्तदृशा शीवतुल्यतया नित्यमेवं व्रत-जपचर्यानिष्ठत्वात् निजशाक्ति-चक्रारूढः स एव तत्त्व उपदेश्यानां प्रतिबोधक इत्याह—

योऽविपस्थो ज्ञाहेतुश्च ॥२९॥

अवीन् पशून् पाति इति अविपं `कवर्गादिषु माहेश्वर्याद्याः पशुमातरः` (३-१९) इत्यभिहितदृशा माहेश्वर्यादिशक्तिचक्रं, तत्र तिष्ठति विदितस्व-माहात्म्यत्वात् प्रभुत्वेन यः प्रतपति, स ज्ञाहेतुः; जानाति इति ज्ञा ज्ञान-शक्तिः; तस्या हेतुः, उपदेश्यान् ज्ञानशक्त्या प्रतिबोधयितुं क्षमः । अन्यस्तु शक्तिचक्रपरतन्त्रीकृतत्वात् स्वात्मनि अप्रभविष्णुः कथमन्यान् प्रबोधयेत् । यच्छब्दापेक्षया सूत्रेऽत्र तच्छब्देऽध्याहार्यः । च शब्दो ह्यर्थे ।

योऽयमविपस्थः स यस्मात् ज्ञानप्रबोधनहेतुस्तस्माद्युक्तमुक्तम् `दानमात्म-ज्ञानम्, (३-२८) इति ।

अन्ये तु `अक्षरसारूप्यात् प्रब्रूयात्` इति निरुक्तस्थित्या `यो` इति योगीन्द्रः, `वि` इति विज्ञानम्, `प` इति पदम्, `स्थ` इति पदस्थः इत्यस्य अन्त्यमक्षरम् । `ज्ञ` इति ज्ञाता, `हे` इति हेयः, `तु` इति तुच्छता, विसर्जनीयेन विसर्गशक्तिः, चकारेण अनुक्तसमुच्चयार्थेन कर्ता परामृश्यते इत्याश्रित्य, यो योगीन्द्रो विमर्शशक्त्या स्वरूपात्मविज्ञानपदस्थः, स ज्ञाता कर्ता च अवगन्तव्यः, तदा च अस्य हेयतां तुच्छतां निःसारतां, न तु उपादेयतामासादयति इति व्याचक्षते; एतच्च न नः प्रातिभाति, पदार्थसङ्गतेर्नातिचारुत्वात्; प्रतिसूत्रं च ईदृशव्याख्याक्रमस्य सहस्रशो दर्शयितुं शक्यत्वात् ॥२९॥

अस्य च—

स्वशक्तिप्रचयोऽस्य विश्वम् ॥३०॥

यतोऽयं शिवतुल्य उक्तस्ततो यथा—

`शक्तयोऽस्य जगत्कृत्स्नम् ....................।`

इत्याद्याम्नायदृष्ट्या शिवस्य विश्वं स्वशक्तिमयं, तथा अस्यापि स्वस्याः संविदात्मनः शक्तेः, प्रचयः क्रियाशक्तिस्फुरणरूपो विकासो, विश्वम् । यदुक्तं श्रीमृत्युजिति

`यतो ज्ञानमयो देवो ज्ञानं च बहुधा स्थितम् ।
नियन्त्रितानां बद्धानां त्राणात्तन्नेत्रमुच्यते ॥`

कालिकाक्रमेऽपि

`तत्तद्रूपतया ज्ञानं बहिरन्तः प्रकाशते ।

ज्ञानादृते नार्थसत्ता ज्ञानरूपं ततो जगत् ॥
न हि ज्ञानादृते भावाः केनचिद्विषयीकृताः ।
ज्ञानं तदात्मतां यातमेतस्मादवसीयते ॥
अस्तिनास्तिविभागेन निषेधविधियोगतः ।
ज्ञानात्मता ज्ञेयनिष्ठा भावानां भावनाबलात् ॥
युगपद्वेदनाज्ज्ञानज्ञेययोरेकरूपता ।'

इति ॥३०॥

न केवलं सृष्टिदशायां निजशक्तिविकासोऽस्य विश्वं, यत् तत्पृष्ठपातिनौ—

स्थितिलयौ ॥३१॥

'स्वशक्तिप्र चयः' इत्यनुवर्तते । क्रियाशक्त्याभासितस्य वि श्वस्य तत्तत्प्रमात्र-पेक्षं कंचित्कालं बहिर्मुखत्वावभासनरूपा या स्थितिः, चिन्मयप्रमातृ-विश्रान्त्यात्मा च यो लयः, तावेतौ एतस्य स्वशक्तिप्रचय एव, तत्तद्वेद्यं हि आभासमानं विलीयमानं च निजसंविच्छक्त्यात्मकमेव, अन्यथा अस्य संवेदनानुपपत्तेः । अत एव श्रीकालिकाक्रमे

'अस्तिनास्तिविभागेन ....।'

इत्यादि स्थितिलयपरत्वेनोक्तम् । तथा

'सर्वं शुद्धं निरालम्बं ज्ञानं स्वप्रत्ययात्मकम् ।
यः पश्यति स मुक्तात्मा जीवन्नेव न संशयः ॥'

इति ॥३१॥

नन्वेवं सृष्टिस्थितिलयावस्थासु अन्योन्यभेदावभासमयीषु अस्य स्वरूपान्य-थात्वमायातम् । इत्याशङ्क्याशयमाह—

तत्प्रवृत्तावप्यनिरासः संवेत्तृभावात् ।।३२।।

तेषां सृष्ट्यादीनां प्रवृत्तावपि उन्मज्जनेऽपि, नास्य योगिनः संवेत्तृभावात् तुर्यचमत्कारात्मकविमर्शमयात् उपलब्धृत्वात्, निरासश्चलनम्, तन्निरासे कस्यचिदप्यप्रकाशनात् । यदुक्तं तत्तैव

`नाशे ऽविद्याप्रपञ्चस्य स्वभावो न विनश्यति ।
उत्पत्तिध्वंसविरहात्तस्मान्नाशो न वास्तवः ।
यतोऽविद्या समुत्पत्तिध्वंसाभ्यामुपचर्यते ।
यत्स्वभावेन नष्टं न तन्नष्टं कथमुच्यते ।।`

इति । एतदेव स्पन्दे

`अवस्था युगलं चात्र कार्यकर्तृत्वशब्दितम् ।
कार्यता क्षयिणी तत्र कर्तृत्वं पुनरक्षयम् ।।`

यथा ।

`कार्योन्मुखः प्रयत्नो यः केवलं सोऽत्र लुप्यते ।
तस्मिंल्लुप्ते विलुप्तोऽस्मीत्यबुधः प्रतिपद्यते ।।

न तु योऽन्तर्मुखो भावः सर्वज्ञत्वगुणास्पदम् ।
तस्य लोपः कदाचित्स्यादन्यस्यानुपलम्भनात् ।।`

इत्यनेनोक्तम् ।।३२।।

अस्य योगिनः—

सुखदुःखयोर्बहिर्मननम् ।।३३।।

वेद्यास्पर्शज्ञातयोः सुखदुःखयोर्बहिरिव नीलादिवत् इदन्ताभासतया मननं संवेदनं, न तु लौकिकवत् अहन्तास्पर्शनेन, अस्य हि 'स्वशक्तिप्र चयोऽस्य विश्वम्' (३-३०) इत्युक्तसू त्रार्थनीत्या सर्वम् अहन्ताच्छादितत्वेन स्फुरति, न तु नियतं सुखदुःखाद्येव इत्येवंपरमेतत् । योगी हि प्रशान्तपुर्यष्टकप्रमातृ-भावः कथं सुखदुःखाभ्यां स्पृश्यते । तथा च श्रीप्रत्यभिज्ञासूत्रविमर्शिन्याम् ।

> 'ग्राहकभू मिकोत्तीर्णानां वास्तवप्रमातृदशाप्रपन्नानां तत्तत्स्वहेतू-पस्थापितसुखदुःखसाक्षात्कारेऽपि न तेषां सुखदुःखादि, नोत्पद्यत एव वा सुखादि हेतुवैकल्यात्, सहजानन्दाविर्भावस्तु तदा स्यात् ॥'

इत्युक्तम् । अत एव

> 'न दुःखं न सुखं यत्र न ग्राह्यं ग्राहको न च ।
> न चास्ति मूढभावोऽपि तदस्ति परमार्थतः ॥'

इति स्पन्दे निरूपितम् ॥३३॥

यतश्च उत्तीर्णपुर्यष्टकप्रमातृभावस्य योगिनो नान्तःसुखदुःखसंस्पर्शः, अत एवासौ—

तद्विमुक्तस्तु केवली ॥३४॥

ताभ्यां सुखदुःखाभ्यां विशेषेण मुक्तः संस्कारमात्रेणापि अन्तर् असंस्पृष्टः, केवली, केवलं चिन्मात्रप्रमातृतारूपं यस्य । तदुक्तं श्रीकालिकाक्रमे

> 'सुखदुःखादिविज्ञानविकल्पानल्पकल्पितम् ।
> भित्त्वा द्वैतमहामोहं योगी योगफलं लभेत् ॥'

इति । तु-शब्दो वक्ष्यमाणापेक्षया विशेषद्योतकः, एवमुत्तरसूत्रगतोऽपि एतत्सूत्रापेक्षया ॥३४॥

यदाह—

मोहप्रतिसंहतस्तु कर्मात्मा ॥३५॥

मोहेन अज्ञानेन, प्रतिसंहतः तदेकघनः, तत एव सुखदुःखाश्रयो यः, स पुनः कर्मात्मा नित्यं शुभाशुभकलङ्कितः । तदुक्तं तत्रैव

'यदविद्यावृततया विकल्पविधियोगतः ।
शिवादीन्नैव झटिति समुद्भावयतेऽखिलान् ॥
ततः शुभाशुभा भावा लक्ष्यन्ते तद्वशत्वतः ।
अशुभेभ्यश्च भावेभ्यः परं दुःखं प्रजायते ॥'

इति ॥३५॥

एवमीदृशस्यापि कर्मात्मनो यदा अनर्गलमाहेशशक्तिपात-वशोन्मिषितसहजस्वातन्त्र्ययोगो भवति, तदा अस्य—

भेदतिरस्कारे सर्गान्तरकर्मत्वम् ॥३६॥

शरीरप्राणाद्यहन्ताभिमानात्मनः सकलप्रलयाकालादिप्रमातृचितस्य भेदस्य, तिरस्कारे स्थितस्यापि चिद्घनस्वभावोन्मज्जनाद् अपहस्तने सति, क्रमेण मन्त्र-मन्त्रेश्वर-मन्त्रमहेश्वरात्मकस्वमाहात्म्यावाप्तौ, सर्गान्तरकर्मत्वं यथाभिलषितनिर्मेयनिर्मातृत्वं भवति । तथा च श्रीस्वच्छन्दे

'त्रिगुणेन तु जप्तेन स्वच्छन्दसदृशो भवेत् ।'

इति स्वच्छन्दसादृश्येन भेदतिरस्कारमस्य उक्त्वा

'ब्रह्मविष्णिवन्द्रदेवानां सिद्धदैत्योरगेशिनाम् ॥
भयदाता च हर्ता च शापानुग्रहकृद्भवेत् ।
दर्पं हरति कालस्य पातयेद्भूधरानपि ॥'

इत्युक्तम् ॥३६॥

न च एतदस्य असंभाव्यम्, यतः—

करणशक्ति स्वतोऽनुभवात् ॥३७॥

स्वतः स्वस्मादेवानुभवात् संकल्पस्वप्नादौ, करणशक्तिः तत्तदसाधारणार्थ-निर्मातृत्वम् आत्मनः सिद्धमेव । अनेनैव आशयेन श्रीप्रत्यभिज्ञायाम्

`अत एव यथाभीष्ट समुल्ले खावभासनात् ।
ज्ञानक्रिये स्फुटे एव सिद्धेसर्वस्य जीवतः ॥`

इत्युक्तम् । तथासंभवात् यदि चैतत् गाढाभिनिवेशेन विमृशति, सदा सर्वसाधारणा अभीष्टार्थनिर्मातृतापि भवति । तदुक्तं तत्त्वगर्भे

`यदा तु तेऽपि सुव्यक्तस्वसामर्थ्यगुणोज्ज्वलाः ।
भवेद्दृढतरादूरदारिता दार्ढ्यदीनता ।
तदा च तेषां संकल्पः कल्पपादपतां व्रजेत् ॥`

इति ॥३७॥

यतश्च करणशक्तिशब्दोक्त्या तुर्यत्मा स्वातन्त्र्यशक्तिरेव बोधरूपस्य प्रमातुः सारम्, अतो मायाशक्त्यपहस्तिततत्स्वरूपोत्तेजनाय—

त्रिपदाद्यनुप्राणनम् ॥३८॥

त्रयाणां भावौन्मुख्यतदभिष्वङ्गतदन्तर्मुखीभावनामयानां सृष्टिस्थितिलय-शब्दोक्तानां पदानामवस्थानां, यद् आदि प्रधानं त्रिचमत्कृतित्वेन आनन्दघनं तुर्याख्यं पदं मायाशक्त्याच्छादितमपि तत्तद्विषयोपभोगाद्यवसरेषु विद्युद्वदाभासमानं, तेन तत्तदवसरेषु क्षणमात्रोदितेनापि, अनुप्राणनम् अन्तर्मुखतद्विमर्शावस्थितितारतम्येन अनुगततया प्राणनम्, आत्मनस्तेनैव

जीवितेनापि चीवितस्य उत्तेजनं कुर्यात् । तदुक्तं श्री विज्ञानभैरवे

`अन्तः स्वानुभवानन्दा विकल्पोन्मुक्तगोचरा ।
यावस्था भरिताकारा भैरवी भैरवात्मनः ॥
तद्वपुस्तत्त्वतो ज्ञेयं विमलं विश्वपूरणम् ।`

इत्याद्युपक्रम्य

`शक्ति संगमसंक्षुब्धशक्त्यावेशावसानिकम् ।
यत्सुखं ब्रह्मतत्त्वस्य तत्सुखं स्वाक्यमुच्यते ॥
लेहनामन्थनाकोटैः स्त्रीसुखस्य भरात्स्मृतेः ।
शक्त्यभावेऽपि देवेशि भवेदानन्दसंप्लवः ॥
आनन्दे महति प्राप्ते दृष्टे वा बान्धवे चिरात् ।
आनन्दमुद्गतं ध्यात्वा तन्मयस्तल्लयीभवेत् ॥
जग्धिपानकृतोल्लासरसानन्दविजृम्भणात् ।
भावयेद्भरितावस्थां महानन्दस्ततो भवेत् ॥
गीतादिविषयास्वादासमसौख्यैकतात्मनः ।
योगिनस्तन्मयत्वेन मनोरूढेस्तदात्मता ॥`

इत्यादिना उपायप्रदर्शनेन प्रपञ्चितम् । एतच्च

`अतिक्रुद्धः प्रहृष्टो वा किं करोमीति वा मृशन् ।
धावन्वा यत्पदं गच्छेत्तत्र स्पंदः प्रतिष्ठितः ॥`-२२(कारिका)

इतयादिना

` ..................... प्रबुद्धःस्यादनावृतः ॥`

इत्यन्तेन प्रदर्शितम् । एतत् स्पन्दनिर्णये निराकांक्षं मयैव निर्णीतम् । `त्रिषु चतुर्थम् ......` (३-२०) इति सूत्रेण जागरादौ तुर्यानुप्राणनमुक्तम् । अनेन सर्वदशागतादिमध्यान्तेषु सृष्टिस्थितिसंहारनिरूपितया भङ्ग्या निरूपितेषु इति विशेषः ॥३८॥

एतच्च त्रिपदाद्यनुप्राणनमन्तर्मुखत्वावष्टम्भत्वदशायामेवासाद्य न संतुष्येत, अपि तु—

चित्तस्थितिवच्छरीरकरणबाह्येषु ॥३९॥

'त्रिःदाद्यनुप्राणनम्' इत्येव । यथा अन्तर्मुखरूपायां चित्तस्थितौ तुर्येणानुप्राणनं कुर्यात्, तथा शरीरकरणबाह्याभासात्मिकायां बहिर्मुखतायामपि अन्तरविमर्शावष्टम्भबलात् क्रमात्क्रमं तारतम्यभाजा तेन अनुप्राणनं कुर्यात् । यदुक्तं श्रीविज्ञानभैरवे

'सर्वं जगत्स्वदेहं वा स्वानन्दभरितं स्मरेत् ।
युगपत्स्वामृतेनैव परानन्दमयो भवेत् ॥'

इति । एवं हि आनन्दात्मा स्वातन्त्र्यशक्तिः सर्वदशासु स्फुटीभूता सती यथेष्टनिर्माणकारिणी भवति ॥३९॥

यदा तु अयमेव आन्तरीं तुर्यदशाम् आत्मत्वेन न विमृशति, तदा देहादिप्रमातृताभावाद् अपूर्णमन्यतात्मकाणवमलरूपात्—

अभिलाषाद्बहिर्गतिः संवाह्यस्य ॥४०॥

शक्तिचक्राधिष्ठितैः कञ्चुकान्तःकरणबहिष्करणतन्मात्रभूतैः सह, संवाह्यते योनेर्योन्यन्तरं नीयते इति संवाह्यः, कर्मात्मरूपः पशुः तस्य

'..................अभिलाषो मलोऽत्र तु ।'

इति श्रीस्वच्छन्दोक्तनीत्या अपूर्णमन्यतात्मकाविद्याख्याणवमलरूपाद् अभिलाषाद्धेतोर्बहिर्गतिः, विषयोन्मुखत्वमेव भवति, न तु अन्तर्मुखरूपावहितत्वं जातुचित् । यदुक्तं कालिकाक्रमे

`यदविद्यावृततया विकल्पविधियोगतः ।
शिवादीन्नैव झटिति समुद्भावयतेखिलान् ॥
ततः शुभाशुभा भावा लक्ष्यन्ते तद्वशत्वतः ।
अशुभेभ्यश्च भावेभ्यः परं दुःखं प्रजायते ॥
अतथ्यां कल्पनां कृत्वा पच्यन्ते नरकादिषु ।
स्वोत्थैर्दोषैश्च दह्यन्ते वेणवो वह्निना यथा ॥
मायामयैः सदा भावैरविद्यां परिभुञ्जते ।
मायामयीं तनुं यान्ति ते जनाः क्लेशभाजनम् ॥`

इति ॥४०॥

यदा तु पारमेशशक्तिपातवशोन्मिषितं स्व स्वभावमेव विमृशति, तदा अभिलाषाभावाद् न अस्य बहिर्गतिः, अपि तु आत्मारामतैव नित्यमित्याह—

तदारूढप्रमितेस्तत्क्षयाज्जीवसंक्षयः ॥४१॥

तदिति पूर्वनिर्दिष्टसंवेत्रात्मनि पुर्यपदे, आरूढा तद्विमर्शनपरा प्रमितिः संवित् यस्य योगिनस्तस्य । तदिति अभिलाषक्षयात्, जीवस्य संवाह्यात्मनः पुर्यष्टकप्रमातृभावस्य, क्षयः प्रशमः; चित्प्रमातृतयैव स्फुरति इत्यर्थः । यदुक्तं तत्रैव

`यथा स्वप्नानुभूतार्थान्प्रबुद्धो नैव पश्यति ।
तथा भावनया योगी संसारं नैव पश्यति ॥`

इति । तथा

`निरस्य सदसद्वृत्तीः संश्रित्य पदमान्तरम् ।
विहाय कल्पनाजालमद्वैतेन परापरम् ॥

यः स्वात्मनिरतो नित्यं कालग्रासैकतत्परः ।
कैवल्यपदभाग्योगी स निर्वाणपदं लभेत् ॥`

इति । कैवल्यपदभागिति इन्द्रियतन्मात्राभिरसंवाह्यः ॥४१॥

नत्वेवं जीवसंक्षये सति अस्य देहपातः प्राप्तः, न च असौ सुप्रबुद्धस्यापि देहिनः सद्य एव दृश्यते, तत्कथमयं तदारूढप्रमितिः? इत्याशङ्क्याह—

भूतकञ्चुकी तदा विमुक्तो भूयः पतिसमः परः ॥४२॥

तदेति अभिलाषक्षयात्, जीवसंक्षये पुर्यष्टकप्रमातृताभिमानविगलने सति, अयं भूतकञ्चुकी, शरीरारम्भीणि भूतानि कञ्चुकमिव व्यतिरिक्तं प्रावरणमिव, न तु अहन्तापदस्पर्शीनि यस्य, तथाभूतः सन् विमुक्तो निर्वाणभाक्, यतो भूयो बाहुल्येन पतिसमः चिद्घनपारमेश्वरस्वरूपाविष्टः, तत एव परः पूर्ण, `शरीरवृत्तिर्व्रतम्` (३-२६) इत्युक्तसूत्रार्थनीत्या दलकल्पे देहादौ स्थितोऽपि, न तत्प्रमातृतासंस्कारेणापि स्पृष्टः । तदुक्तं श्रीकुलरत्नमालायां

`यदागुरुवरः सम्यक् कथयेत्तन्न संशयः ।
मुक्तस्तेनैव कालेन यन्त्रस्तिष्ठति केवलम् ॥
किं पुनश्चैकतानस्तु परे ब्रह्मणि यः सुधीः ।
क्षणमात्रस्थितो योगी स मुक्तो मोचयेत्प्रजाः ॥`

इति । श्रीमृत्युजित्यपि

`निमेषोन्मेषमात्रं तु तत्त्वं यद्युपलभ्यते ।
तदैव किल मुक्तोऽसौ न पुनर्जन्म चाप्नुयात् ॥`

इति । कुलसारेऽपि

`अहो तत्त्वस्य माहात्म्यं ज्ञातमात्रस्य सुन्दरि ।
श्रोत्रान्तरं तु संप्राप्ते तत्क्षणादेव मुच्यते ॥`

इति ॥४२॥

ननु भूतकञ्चुकित्वमपि अस्य कस्मात् तदैव न निवर्तते ।
इत्याह—

नैसर्गिकः प्राणसंबन्धः ॥४३॥

निसर्गात् स्वातन्त्र्यात्मनः स्वभावात् आयातो नैसर्गिकः, प्राणसंबन्धः, संवित् किल भगवती विश्ववैचित्र्यम् अवबिभासयिषुः संकोचावभासपूर्वकं संकुचदशेषविश्वस्फुरत्तात्मकप्राणनारूपग्राहकभूमिकां श्रित्वा ग्राह्यरूपजगदाभासात्मना स्फुरतीति नैसर्गिकः, स्वातन्त्र्यात् प्रथममुद्भासितोऽस्याः प्राणसंबन्धः । तथा च श्रीवाजसनेयायाम्

'या सा शक्तिः परा सूक्ष्मा व्यापिनी निर्मला शिवा ।
शक्तिचक्रस्य जननी परानन्दामृतात्मिका ॥
महाघोरेश्वरी चण्डा सृष्टिसंहारकारिका ।
त्रिवहं त्रिविधं त्रिस्थं बलात्कालं प्रकर्षति ॥'

इति संविद एव भगवत्याः प्राणक्रमेण नाडित्रयवाहिसोमसूर्यवह्न्यात्मा-वस्थितातीतानागतवर्तमानरूपबाह्यकालोल्लसनविलापनकारित्वमुक्तम् । तदुक्तं स्वच्छन्देऽपि

'प्राणः प्राणमयः प्राणो विसर्गापूरणं प्रति ।
नित्यमापूरयत्येष प्राणिनामुरसि स्थितः ॥'

इति । प्राणस्य

'हकारस्तु स्मृतः प्राणः स्वप्रवृत्तो हलाकृतिः ।'

इतियुक्तनीत्या श्रीस्वच्छन्दभट्टारकरूपप्राणमयत्वात् विसर्गापूरतया सृष्टिसंहारकारित्वमभिहितम् इति युक्तमुक्तम् 'नैसर्गिकः प्राणसंबन्धः'

इति । अत एव श्रीभट्टकल्लटेन प्राणाख्यनिमित्तदार्ढ्यम्

`प्राक् संवित् प्राणे परिणता ।`

इति तत्त्वार्थचिन्तामणावुक्तम् ।।४३।।

अतश्च स्थितेऽपि नैसर्गिके प्राणसंबन्धे यस्तदारूढ आन्तरीं कला विमृशन्नास्ते स लोकोत्तर एव इत्याह—

नासिकान्तर्मध्यसंयमात् किमत्र सव्यापसव्यसौषुम्नेषु ।।४४।।

सर्वनाडीचक्रप्रधानरूपेषु सव्यापसव्यसौषुम्नेषु दक्षिणवाममध्यनाडीपदेषु, या नासिका, नसते कौटिल्येन वहति इति कृत्वा, कुटिलवाहिनी प्राणशक्तिः, तस्याः अन्तरिति आन्तरी संवित्, तस्या अपि मध्यं सर्वान्तरतमतया प्रधानम् ।

`तस्य देवातिदेवस्य परबोधस्वरूपिणः ।

विमर्शः परमा शक्तिः सर्वज्ञा ज्ञानशालिनी ।।`

इति श्रीकालिक्रमोक्तनीत्या यत् विमर्शमयं रूपं तत्संयमात् अन्तर्निभालन-प्रकर्षात्, किमत्र उच्यते, अयं हि सर्वदशासु देदीप्यमानो निर्व्युत्थानः परः समाधिः । तदुक्तं श्रीविज्ञानभैरवे

`ग्राह्यग्राहकसंवित्तिः सामान्या सर्वदेहिनाम् ।

योगिनां नु विशेषोऽयं संबन्धे सावधानता ।।`

इति ।।४४।।

एवमीदृशस्य योगफलं दर्शयन् प्रकरणमुपसंहरति-

भूयः स्यात्प्रतिमीलनम् ।।४५।।

चैतन्यात्मनः स्वरूपात् उदितस्य अस्य विश्वस्य भूयः पुनः, विगलितभेद-संस्कारात्मना बाहुल्येन च प्रतिमीलनम्, चैतनयाभिमुख्येन निमीलनं, पुनरपि चैतन्यात्मस्वस्वरूपोन्मीलनरूपं परयोगाभिनिविष्टस्य योगिनो भवति । तदुक्तं श्रीस्वच्छन्दे

`उन्मनापरतो देवि तत्रात्मानं नियोजयेत् ।
तस्मिन्युक्तस्ततो ह्यात्मा तन्मयश्च प्रजायते ।।`

इति । तथा च

`उद्बोधितो यथा वह्निर्निर्मलोऽतीव भास्वरः ।
न भूयः प्रविशेत्काष्ठे तथात्माध्वन उद्धृतः ।।
मलकर्मकलाद्यैस्तु निर्मलो विगतक्लमः ।
तत्रस्थोऽपि न बध्येत यतोऽतीव सुनिर्मलः ।।`

इति । भूयः स्यादित्यभिदधतोऽयमाशयः, यत् शिवत्वमस्य योगिनो न अपूर्वम्, अपि तु स्वभाव एव, केवलं मायाशक्त्युत्थापितस्वविकल्प-दौरात्म्यात् भासमानमपि तत् नायं प्रत्यवम्रष्टुं क्षमः, इत्यस्य उक्तोपायप्र-दर्शनक्रमेण तदेव अभिव्यज्यते इति शिवम् ।।४५।।

इति शिवसूत्रविवृत्तौ

आणवोपायप्रकाशनं

तृतीय उन्मेषः ।।३।।

`सेयमागमसंवादस्पन्दसंगतिसुन्दरा ।
वृत्तिः शैवरहस्यार्थे शिवसूत्रेषु दर्शिता ।।१।।
शिवरहस्यनिदर्शनसंस्रवन्-

नवनवामृतसाररसोल्बणाम् ।
सुकृतिनो रसयन्तु भवच्छिदे
स्फुटमिमां शिवसूत्रविमर्शिनीम् ॥२॥
इयमरोचकिनां रुचिवर्धिनी
परिणतिं तनुते परमां मतेः ।
रसनमात्रत एव सुधौधवत्
मृतिजराजननादिभयापहृत् ॥३॥
देहप्राणसुखादिभिः परिमिताहन्तास्पदैः संवृत-
श्चैतन्यं चिनुते निजं न सुमहन्महेश्वरं स्वं जनः ।
मध्ये बोधसुधाब्धि विश्वमभितस्तत्फेनपिण्डोपमं
यः पश्येदुपदेशतस्तु कथितः साक्षात्स एकः शिवः ॥४॥
तरत तरसा संसाराब्धिं विधत्त परे पदे
पदमविचलं नित्यालोकप्रमोदसुनिर्भरे ।
विमृशत शिवप्रोक्तं सूत्रं रहस्यसमुज्ज्वलं
प्रसभविलसत्सद्युक्त्यान्तः समुत्प्लवदायि तत् ॥५॥

इति श्रीमान्महामाहेश्वराचार्यवर्याभिनवगुप्तपादपाद्मोपजीविश्रीक्षेमराज-विरचितायां शिवसूत्रविमार्शिन्यामाणवोपायप्रकाशनं नाम तृतीय उन्मेषः ॥३॥

समाप्ता चेयं शिवसूत्रविमर्शिनी ॥
कृतिः श्रीक्षेमराजस्य क्षेमायास्तु विमर्शिनाम् ।
शिवस्वात्मैक्यबोधार्था शिवसूत्रविमर्शिनी ॥

॥ ॐ ॥

Śiva Sūtra Vimarśinī

Contents

Index

Index

Index

Index

Index

Index

Index

Index

Index

The Author
Swami Lakshmanjoo

Swami Lakshmanjoo was born in Srinagar, Kashmir on May 9, 1907. He was the last and the greatest of the saints and masters of the tradition of Kashmir Shaivism. Having a deep understanding of the philosophy and practices of Kashmir Shaivism, he was like a splendid and rare jewel. Beginning from childhood he spent his whole life studying and practicing the teachings of this unique sacred tradition. Because of his intellectual power and strength of awareness, he realized both spiritually and intellectually the reality of its thought.

Being born with a photographic memory learning was always easy. In addition to complete knowledge of Kashmir Shavisim he had a vast knowledge of the traditional religious and philosophical texts of India. When translating or teaching he would freely draw on other texts to clarify, expand and substantiate his teaching. He could recall an entire text by simply remembering the first few words of the verse.

In time his reputation as a learned philospher and spiritual adept spread. Spiritual leaders and scholars journeyed from all over the world to receive his blessing and to ask him questions about various aspects of Kashmir Shaiva philosophy. He gained renown as a devotee of Lord Shiva and as a master of the nondual tradition of Kashmir Shaivism.

Throughout his life Swami Lakshmanjoo taught his disciples and devotees the ways of devotion and awareness. He shunned fame and recognition and did not seek his own glory. He knew Kashmir Shaivism was a most precious jewel and that by God's

grace, those who desired to learn would be attracted to its teachings. His earnest wish was that Kashmir Shaivism be preserved and made available to all who desired to know it.

On September 27, 1991 Swami Lakshmanjoo attained the great liberation and left his physical body.

Books Published by Ishwar Ashram Trust

(Founded by Sri Ishwar Swaroop
Swami Lakshmanjoo Maharaj)

Abhinavagupta's *Bodhapanchadashika* (with audio CD) by Swami Lakshmanjoo, 27 pp. Rs. 100

Abhinavagupta's *Tantraloka*—handwritten manuscript of the first 45 verses of the first chapter with Hindi translation by Swami Lakshmanjoo. Rs. 20

Bhagavad Gita Samgraha, Abhinavagupta's summary of each chapter—Original audio CD by Swami Lakshmanjoo with transcript in English, 11 pp. Rs. 100

Kashmir Shaivism: The Secret Supreme by Swami Lakshmanjoo, edited by John Hughes, 136 pp. (HB) Rs. 200 (PB) Rs. 150

Kshemaraja's *Parapraveshika* (with audio CD) by Swami Lakshmanjoo, 30 pp. Rs. 150

Lectures of Discipline and Practice in Kashmir Shaivism by Swami Lakshmanjoo, 48 pp. Rs. 35

Self-Realization in Kashmir Shaivism: The Oral Teachings of Swami Lakshmanjoo, edited by John Hughes, 140 pp. Rs. 150

Shivastotravali of Utpaladeva with Kshemaraja's commentary (Sanskrit and Hindi), 452 pp. Rs. 225

Trika Shastra Rahasya Prakriya with Hindi translation by Swami Lakshmanjoo, 112 pp. Rs. 100

Available at

1. Ishwar Ashram Trust
   Ishber, Nishat
   Srinagar, Kashmir
2. Ishwar Ashram Trust
   2 Mohinder Nagar
   Canal Road, Jammu
3. Ishwar Ashram Trust
   R-5, Pocket-D, Sarita Vihar
   New Delhi 110 076